

drift for transition

rapport

Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken

Monitoring en wetenschappelijke
inzichten over burger- en
overheidsparticipatie

Datum

April 2019

Auteurs

PJ Beers
Sem Oxenaar
Igno Notermans

Inhoud

Woord vooraf.....	2
Inleiding.....	3
Transitiekundige insteek.....	3
Leeswijzer.....	4
1. Participatie en sociale innovatie in de energie transitie.....	6
Sociale innovatie in de energie sector: lokale energie initiatieven.....	6
Sociale innovatie in (lokaal) bestuur.....	9
Theorie van de commons en ‘commoning’.....	11
Handvatten voor participatiebeleid.....	13
2. Participatie als transformatieve sociale innovatie.....	15
TRANSIT project.....	15
De ‘overheid’ en nieuwe vormen van participatie.....	18
Verkennend raamwerk.....	23
3. Kennis en monitoring voor de transitie naar aardgasvrije wijken.....	33
Structuur van een kennis- en leerprogramma.....	33
Kennis- en leerfuncties.....	36
Activiteiten in een kennis- en leerprogramma: Reflexieve monitoring.....	37
Ter besluit.....	40
Participatie in de praktijk van de energietransitie.....	40
Participatie als Transformatieve Sociale Innovatie.....	40
Empowerment en het organiseren participatie.....	41
Monitoring in de transitie naar aardgasvrije wijken.....	41
Literatuur.....	43
Appendix 1 – Lijst van Organisaties en Projecten.....	i
Appendix 2 – Database wetenschappelijke literatuur: Participatie, sociale innovatie, individuele factoren en energie.....	vii
Appendix 3 – Database niet-wetenschappelijke literatuur: participatie en nul op de meter.....	xiii

Woord vooraf

Dit rapport is tot stand gekomen in opdracht van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL). Het OFL is betrokken bij de monitoring van de transitie naar aardgasvrije wijken, en dan met name de rol van participatie in die transitie. Uitgangspunt van ons werk was om bestaande kennis te inventariseren, de belangrijkste factoren die van invloed zijn op participatie bij het aardgasvrij maken van wijken te documenteren, en op basis daarvan te reflecteren op monitoring.

Werkendewijs is dit rapport breder geworden. Bij de beperkte beschikbaarheid van concrete kennis over participatie in aardgasvrije wijken kwamen gaandeweg ook andere vragen op ons pad. Over de aard van participatie bijvoorbeeld – hoe ziet participatie er in de praktijk van de energietransitie uit? Hoe kun je participatie theoretisch duiden? En hoe verhoudt die duiding zich tot gevestigde opvattingen over participatie?

Onze aandacht is dus verschoven. Gezien het vraagstuk – transitie – was dat misschien ook wel te verwachten. Voor ons, als auteurs, ook een logisch uitvloeisel van in gesprek zijn met het OFL. Oftewel – heel participatief. Veel leesplezier!

PJ Beers, Sem Oxenaar, Igno Notermans

Inleiding

De energietransitie vordert. Je bent zo langzamerhand een dief van je eigen portemonnee als je geen zonnepanelen hebt. Installateurs pleiten voor het afschaffen van de Cv-ketel (Berenschot, 2018). De vanzelfsprekendheid van de gasaansluiting is inmiddels definitief verleden tijd (Rijksoverheid, 2017). En een warmtepomp in je voortuin roept, naast angst voor geluidsoverlast, vooral allerlei nieuwsgierige blikken en vragen op (Persoonlijke ervaring van de auteurs, 2018) – krijg je het wel warm in de winter? Hoe lang staat 'ie aan dan? En wat kost dat nou?

Ook overheden werken steeds harder mee aan de energietransitie, met als laatste hoogtepunt het Verdrag van Parijs, waarin landen afspraken om de opwarming van de aarde te beperken tot 2°C. ten opzichte van voor het industriële tijdperk. Dat is een opgave die een versnelling veronderstelt in het tempo waarin we woningen verduurzamen (lees: onafhankelijk maken van fossiele bronnen voor energie, dus verwarming, warm water en elektra) van de 20.000 woningen per jaar van vandaag de dag naar zo'n 200.000 woningen per jaar ergens tussen 2025 en 2030. De energietransitie is al begonnen. En de overheid doet mee, met het Programma Aardgasvrije Wijken.

De transitie is niet een overheidstaak, maar wel een overheidsdoel. Om dat doel te bereiken wil de overheid samenwerken. Een participatief proces dus. Maar hoe werkt die participatie? Wat maakt dat mensen mee gaan doen met het aardgasvrij maken van hun woning? Wat kunnen we leren over sociale processen bij participatie? En wat betekent dat voor de rol van de overheid in het participeren? Hoe zet je het proces op? En hoe zorg je dat je het kunt monitoren? In dit document reflecteren we op deze vragen.

Transitiekundige insteek

Wat betekent het woord transitie? Een transitie veronderstelt een structurele tot radicale verandering in een maatschappelijk systeem. De energietransitie geldt tegenwoordig als het schoolvoorbeeld van een transitie: die van een centralistische energievoorziening op basis van fossiele bronnen naar een veel de-centraler systeem op basis van hernieuwbare bronnen. In die zin is het aardgasvrij maken van wijken een onderdeel van de energietransitie, en is het transitiekundig gezien ook vanzelfsprekend om het Programma Aardgasvrije Wijken in dit bredere perspectief te duiden.

Aan transities wordt een aantal algemene kenmerken toegeschreven (zie Rotmans, Kemp & Van Asselt, 2001). Namelijk dat ze lang duren, als vuistregel wordt vaak één à twee generaties aangehouden. En dat ze na afloop vaak ogen als een revolutie, maar dat

transities terwijl ze gebeuren toch eerder het karakter hebben van een evolutionair proces van een veelvoud van kleine, op elkaar voortbouwende ontwikkelingen.

Transitievraagstukken zijn bij uitstek complex. Ze worden gekenmerkt door grote onzekerheden en controverses over wat het probleem precies is en over wat de oplossingen zouden moeten zijn. Die ontstaan niet alleen uit een gebrek aan kennis en ervaring, maar ook uit de grote diversiteit aan betrokken belanghebbende partijen, die vanuit hun eigen perspectief ook een eigen betekenis zullen geven aan het nut en de noodzaak van transitie. En waar wetenschappelijke kennis binnen de academische wereld nog als neutraal mag gelden, daar is zij in de maatschappelijke context ook meteen gebonden aan perspectief en krijgt daarmee een waarde-lading.

De aard van transities heeft belangrijke gevolgen voor sturing. Ze zijn te complex voor een traditionele sturingsaanpak van analyse, ontwerp, implementatie en evaluatie – de onzekerheden maken het onmogelijk om tot een afdoende analyse en ontwerp te kunnen komen, en de wederzijdse belangen en invloeden van het actorenveld in een transitie zijn te groot om een “oplossing” te kunnen “uitrollen”.

Transitiesturing kent daarom een cyclische insteek, waarbij de overheid nadrukkelijk samenwerkt met innovatieve partijen om al doende te leren en te *monitoren* hoe de toekomst er uit zou kunnen zien, en welke ontwikkelingen van vandaag een grondslag kunnen vormen voor die toekomst. Sturing dus waarbij participatie en coalitievorming een *sine qua non* zijn. Belangrijker nog, waarbij het goed mogelijk is dat er allerlei partijen al aan een transitie werken terwijl de overheid nog niet meedoet. De participatie is al begonnen.

Toegepast op het Programma Aardgasvrije Wijken verklaart een transitiekundige insteek waarom participatie zo'n groot belang wordt toegekend. De overheid zelf zoekt naar een nieuwe rol in het participatieve proces, als (mede-)organisator ervan (kaders stellen), als deelnemer en aanjager, en tegelijkertijd als onderdeel van het vraagstuk, want de overheid zelf heeft ook het fossiele energiesysteem (mee) opgebouwd, met alle wettelijke en infrastructurele kaders die daar bij horen, en alle verworvenheden die we als maatschappij daaraan ontleunen.

Leeswijzer

Dit document is bedoeld voor iedereen die de energietransitie verder wil versnellen, met name als het gaat om het gebruik van gas. Dan gaat het natuurlijk om de betrokkenen bij het Programma Aardgasvrije Wijken, zoals VNG, het ministerie van Binnenlandse Zaken, en de gemeenten zelf natuurlijk. En in bredere zin om iedereen die zelf in de transitie naar

aardgasvrije woningen participeert of wil participeren. Dus energiebedrijven, burgers, bedrijven en hun initiatieven. En natuurlijk de maatschappelijke organisaties die partner in de energietransitie zijn, zoals Natuur & Milieu, Greenpeace en Milieudefensie, maar ook bijvoorbeeld Vereniging Eigen Huis.

We gaan nader in op factoren die participatie beïnvloeden, die wellicht handvatten bieden voor de overheid om participatie binnen het Programma Aardgasvrije Wijken te faciliteren. We reflecteren op participatie zelf om handvatten te bieden voor hoe de overheid haar eigen rol in het proces kan begrijpen en structureren. En we gaan in op wat het één en ander betekent voor monitoring.

In het eerste Hoofdstuk proberen we lessen te trekken uit recente participatieve processen en initiatieven op het gebied van energietransitie. Zo verkennen we al doende de betekenis van het begrip participatie, aan de hand van de sociale praktijk die we in de energietransitie tegen komen, zonder vooraf een vastomlijnde definitie van participatie te geven.

In het tweede Hoofdstuk gaan we nader in op wat participatie zelf dan betekent. We duiden de participatieve praktijk in de energietransitie vanuit theoretisch perspectief, aan de hand van het begrip Transformatieve Sociale Innovatie. In dit Hoofdstuk gaan we ook in op factoren die beïnvloeden of mensen (individuen) mee gaan doen, gaan participeren. We kijken daarbij vanuit het perspectief van empowerment - wat maakt dat iemand zich gesteund en bekrachtigd voelt om een bijdrage te leveren.

In het derde hoofdstuk doen we een aantal gevolgtrekkingen voor de monitoring van het Programma Aardgasvrije Wijken.

1. Participatie en sociale innovatie in de energie transitie

De transitie “van gas los” naar aardgasvrije wijken is een recente ontwikkeling in de Nederlandse energietransitie. Ook dit onderdeel van de energietransitie behelst een participatief proces, maar specifieke voorbeelden van wat participatie dan inhoudt en wat participatie beïnvloedt zijn schaars.

Om ons een beeld te vormen van wat participatie mogelijkwijs behelst in de transitie naar aardgasvrije wijken kijken we eerst naar gerelateerde voorbeelden van participatie in aanpalende domeinen, naar de praktijk van de energietransitie in het algemeen dus. We kiezen geen definitie van participatie vooraf, maar nemen een heel algemeen criterium om de praktijk van participatie te benaderen: we zien een praktijk in de energietransitie als participatief wanneer daar burgers, eventueel samen met andere partijen, samen bijdragen aan het vorderen van de energietransitie.

Een gemene deler van de praktijken die wij in dit Hoofdstuk behandelen is dat actieve burgers niet zozeer participeren in overheidsbeleid als wel zich als initiatiefnemers richten op de aanpak van een maatschappelijk probleem, soms ruim voordat de overheid met dit probleem aan de slag gaat. Ze zien dus meer een overheid die participeert in de activiteiten van de burger door te faciliteren en mede mogelijk te maken dan een burger die participeert in activiteiten van de overheid.

We bespreken in dit Hoofdstuk eerst concrete voorbeelden van participatie in de energietransitie, namelijk energie-coöperaties en prosumenten, om vervolgens nog een paar voorbeelden te nemen in de breedte, namelijk participatief budgetteren, ‘time banks’ en ‘commoning’. Vervolgens introduceren we ‘Transformative Social Innovation Theory’ als een theoretisch raamwerk dat goed aansluit op deze praktijk van participatie. Dit vanuit de gedachte dat participatie in het geval van een transitie niet alleen een sociaal proces met meerdere stakeholders is, waaronder vaak overheden en burgers. Hiernaast moet het ook een *transformatief karakter* hebben: het moet bijdragen aan structurele systeemverandering.

Sociale innovatie in de energie sector: lokale energie initiatieven

Burgers zijn op vele manieren actief binnen de energietransitie. Een manier waarop dit veel gebeurt in Nederland is via energiecoöperaties. Energiecoöperaties zijn een sociale innovatie waarin een bestaande, en in het verleden populaire, organisatie vorm herontdekt wordt. Sociale innovatie gaat dus niet altijd over ‘iets’ nieuws, maar kan ook gaan over het

herontdekken van vergeten manieren van doen, denken, en organiseren. Nederland heeft een grote groei doorgemaakt in aantallen energiecoöperaties, van enkele tientallen in 2008 tot bijna 500 in 2018 (Lokale Energie Monitor, 2018). Dit laat zien dat energiecoöperaties een succesvolle manier zijn om burgers te betrekken bij het energiesysteem en de daarbij behorende transitie-opgaven.

Hieraan gerelateerd is de opkomst van het ‘prosumeren’ van hernieuwbare energie, het produceren van energie voor eigen gebruik. Consumenten – huishoudens, bedrijven, publieke instellingen – die van oudsher alleen afnemer waren, worden ook producent van energie.

Prosumentschap is niet alleen voorbehouden aan individuen of huishoudens. Ook collectieven, bijvoorbeeld energiecoöperaties, kunnen prosumentschap zijn. Er bestaan bijvoorbeeld energiecoöperaties met als doel om energieproductie mogelijk te maken voor mensen die zelf geen eigen mogelijkheid hebben om dit te doen.

Zowel het prosumentschap als energiecoöperatieven zijn voorbeelden van hoe rollen in het energie systeem veranderen en hoe de productie van energie op nieuwe manieren wordt uitgevoerd en georganiseerd. Samen kunnen ze geschaard worden onder het concept ‘energiedemocratie’ – participatie in de energie sector met daaraan verbonden andere rollen en eigendomsstructuren. Door samenwerking en prosumentschap wordt het eigendom van energie infrastructuur decentraler, en krijgen burgers meer zeggenschap over het energiesysteem, wat dus ‘democratischer’ wordt; de controle over het systeem wordt verdeeld over meer partijen dan in de oude gecentraliseerde situatie (Szulecki, 2017).

Energiecoöperaties en prosumentschap

Hoe functioneren energiecoöperaties? Waarom worden mensen actief binnen een coöperatie, en hoe draagt dit bij aan de omslag naar duurzame energie?

Wetenschappelijke literatuur hierover geeft inzicht in hoe burgers geactiveerd worden en gaan participeren in de energie transitie. We bespreken resultaten van aantal studies in Nederland die specifiek in gaan op het activeren van burgers in de energietransitie, of die duurzame warmte als onderwerp hebben. In de literatuurlijst geven we verdere opties voor studies over deelname aan energie coöperaties in het algemeen¹.

Het oprichten, of lid worden van, een energie coöperatie kan gezien worden als een proces van *empowerment*. Het vergroot het vermogen van deelnemers om middelen te mobiliseren en in te zetten om energie te besparen of duurzame energie op te wekken (Schreuer, 2016). Een studie in Nederland liet zien dat verschillende factoren invloed

¹ Zie Appendix 1 voor een overzicht van relevante organisaties en onderzoeksprojecten. Appendices 2 en 3 geven een overzicht van wetenschappelijke en andere relevante literatuur.

hebben op waarom mensen actief worden in een energie coöperatie (Boon & Dieperink, 2014):

- onafhankelijk willen zijn, zowel van traditionele energie maatschappijen als van energie-import;
- sociale cohesie willen vergroten;
- invulling willen geven aan een 'groen' zelfbeeld, en daar trots aan kunnen ontleunen; en
- de middelen hebben voor het doen van de initiële investering.

De acceptatie van het initiatief door bewoners van de buurt waarin het initiatief plaats vond bleek in grote mate af te hangen van de mate van sociale cohesie, de verdeling van het eigendom binnen het initiatief, de verdeling van de inkomsten, en de mate van betrokkenheid van mensen uit de omgeving (Boon & Dieperink, 2014).

Een andere studie in Nederland was gericht op motieven van huishoudens om te participeren in 'smart grid' activiteiten. Denk hierbij aan het zelf produceren van hernieuwbare energie, meedoen aan energiemonitoringsprogramma's, zelf gedetailleerd energiegebruik monitoren met behulp van slimme meters, het afstemmen van het eigen energiegebruik op de beschikbaarheid (en prijs) van energie door de dag heen (Naus, van Vliet, & Hendriksen, 2015). Belangrijke factoren die in de keuze om wel of niet te participeren waren:

1. privacy;
2. autonomie en machtsverdeling; en
3. het doel van dataverzameling (commercieel vs. niet commercieel).

Daarbij viel op dat zorgen van deelnemers over privacy in het delen van energiegerelateerde data het minst groot waren als het ging om een oplossing op de middelgrote schaal (in vergelijking tot directe burens of een organisatie 'ver weg') die de data inzag/verwerkte, zoals een energie coöperatie.

De belangrijke rol van gemeenschap kwam ook naar voren in een studie naar de participatie van burgers in de energie sector in het Verenigd Koninkrijk (Chilvers & Longhurst, 2016). Chilvers & Longhurst bestudeerden vier verschillende voorbeeldenvoorbeelden participatie in de energie sector:

1. een publieksconsultatie door de overheid;
2. een energiemonitoringsproef;
3. een klimaatprotestkamp; en
4. een gemeenschapsinitiatief rond waterverwarming op zonnewarmte.

Zij zagen dat mensen voornamelijk lid worden van een ‘participatie collectief’ door persoonlijk contact met andere leden en dat mensen blijven deelnemen doordat ze zien dat er voordelen zijn voor de gemeenschap. Ook vonden ze dat een koppeling met een specifieke lokaliteit belangrijk is in het mobiliseren van mensen, zoals een specifieke straat of buurt, of school gebouw, kerk, of buurthuis. Tegelijkertijd bevestigde het onderzoek het beeld van een kleine groep koplopers die actief wordt – de meerderheid wil of kan meestal niet deelnemen. Maar de initieel grote inzet van de koplopers maakt vervolgens een veel ‘marginalere’ inzet mogelijk van de grote groep die minimale participatie wenst. Een paar zeer actieve deelnemers kunnen de individuele acties van marginaal actieve leden omzetten in een collectieve actie.

Chilvers & Longhurst (2016) concludeerden dat participatie in de energie transitie door ‘het publiek’ co-creatief, emergent, en divers is. Ze wordt gecreëerd binnen de lokale context, er is dus niet een ideaal model over wat goede participatie is en er zijn vele vormen van participatie die allemaal een ander publiek bereiken.

Sociale innovatie in (lokaal) bestuur

Binnen het TRANSIT project (zie nadere beschrijving hier onder) is een aantal nieuwe vormen van transformatieve sociale innovatie bestudeerd die zich richtten op een andere interactie tussen (lokale) overheid en bestuur. We beschrijven hier kort de initiatieven rond participatief budgetteren (of ‘burger begroting’), ‘pay for service’ contracten, en tijdbanken.

Participatief budgetteren

Participatief budgetteren (Wittmayer & Rach, 2016), in het Nederlands ook wel een burgerbegroting of bewonersbudget genoemd, is een andere manier van omgaan met gemeenschapsgeld en geeft bewoners van een buurt, wijk, of gemeenschap meer inspraak in de besteding ervan. In Brazilië wordt dit al sinds de jaren 80 toegepast in de gemeente Porto Alegre, waar het gehele gemeentelijke investeringsplan op deze manier wordt vastgesteld. Deze praktijk heeft wereldwijd navolging gekregen. Sinds 2010 wordt er in de Indische buurt in Amsterdam, en andere Nederlandse buurten geëxperimenteerd met participatief budgetteren. In 2019 vindt dit experiment navolging en start er een pilot in de wijk Amsterdam-West.

Ruwweg zijn er drie vormen van participatief budgetteren:

1. burgers bepalen de opzet van het gehele budget zelf,
2. burgers evalueren het budget en maken waar gewenst aanpassingen,
3. burgers krijgen de mogelijkheid om in een specifiek gedeelte van het budget keuzes te maken.

In Nederland wordt meestal de laatste vorm toegepast. Omdat het hier gaat om een nieuwe sociale relatie tussen burger en overheid waarin nieuwe manieren van weten (kennis over gemeentelijk budget), doen (burger input op budget), organiseren (co-creatie processen om de interactie vorm te geven), en framen (budgetteren verbinden aan participatie, mensen rechten, en transparantie) kunnen deze initiatieven als (transformatieve) sociale innovatie gezien worden.

Voor meer informatie over participatief budgetteren als sociale innovatie zie: Wittmayer, J.M., & Rach, S (2016). Participatory Budgetting in the Indische Buurt; Chapter 5 of TRANSIT Case Study Report Participatory Budgetting. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant Agreement no: 613169 (<http://www.transitsocialinnovation.eu/content/original/Book%20covers/Local%20PDFs/185%20Participatory%20budgetting%20in%20the%20Indische%20Buurt%202015.pdf>)

'Time banks' en 'Performance based' contracten in de U.K

Door het terugtrekken van de verzorgingsstaat in het Verenigd Koninkrijk bieden gemeentes daar steeds vaker 'performance-based' contracten aan. Partijen kunnen inschrijven op het leveren van diensten aan de gemeenten, en worden betaald op basis van prestatie. In principe kunnen niet alleen commerciële partijen maar ook burgerinitiatieven hier op inschrijven (Weaver et al., 2016). Naarmate sociale innovatie-initiatieven meer legitimiteit krijgen bij lokale overheden kunnen ze een belangrijkere rol gaan spelen in het leveren van publieke diensten of het behalen van maatschappelijke doelen. In dit geval ging het om een initiatief voor een 'time bank'. Een tijdbank biedt mensen de mogelijkheid om indirect diensten uit te wisselen. Iemand biedt een uur een activiteit aan, en ontvangt daarvoor een uur 'krediet' van de bank. Hiermee kan deze persoon een ander lid vragen om een uur een dienst te leveren.

In het Verenigd Koninkrijk droegen tijdbanken bij aan sociale cohesie, vaak in sociaaleconomisch zwakkere buurten. Betrokken individuen en gemeenschappen werden zelfredzamer, en 'empowered' om actiever met hun eigen problemen aan de slag te gaan. De meer proactieve houding en verhoogde zelfredzaamheid van bewoners leidde tot een verlaging van de sociale en economische problemen in de gemeenschap. Ondanks dat het initiatief tot meer sociale cohesie leidde, wat de gemeente wilde bevorderen, is het de deelnemers aan de tijdbank nog niet gelukt door de gemeente betaald te krijgen voor het leveren van diensten volgens een 'performance based' contract.

Voor meer informatie over 'time banks' als transformatieve sociale innovatie zie: Weaver, P., Dumitru, A., García-Mira R., Lema-Blanco, A., Muijsers, L. and Vasseur, V. (2016) Transformative social innovation report: Timebanking. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant agreement no: 613169 <http://www.transitsocialinnovation.eu/content/original/Book>

[%20covers/Local%20PDFs/253%20Time%20Banks%20-%20Case%20study%20report%20Time%20Banks-2017.pdf](#)

Theorie van de commons en ‘commoning’

Oorspronkelijk worden met de ‘commons’, of de meent in het Nederlands, collectief beheerde, of in collectief bezit zijnde, natuurlijke hulpbronnen aangeduid (‘common pool resources’ / gemeenschapsgoederen; Ostrom, 2003). De hedendaagse definitie is verder opgerekt en kan ook refereren aan ‘alles wat niet in privaat bezit is’ (De Moor, 2011) of ‘ruimtes’ van samenwerking en collectieve actie (Amin & Howell, 2016). In deze bredere opvatting kan, bijvoorbeeld, ook het internet, als plek waar samenwerking en collectieve actie plaats kan vinden, gezien worden als ‘digitale commons’ (Kostakis, 2018).

Hoewel het concept niet nieuws is, is de idee van de ‘commons’ in de afgelopen jaren een stuk prominenter geworden in het maatschappelijke debat. De Nobelprijs voor Elinor Ostrom in 2009² heeft hier een rol in gespeeld (Varvarousis & Kallis, 2016), maar zeker ook factoren als het terugtrekken en herstructureren van de verzorgingsstaat (in West-Europa en de Angelsaksische landen), toenemende milieuproblematiek, en een grotere rol van burgers in het veilig houden van de publieke ruimte (Parker & Schmidt, 2017). Ook de benodigde omslag naar duurzame energie bronnen gaf aanleiding tot het ‘herontdekken’ van de commons. Het klimaat kan gezien worden als een internationaal gemeenschapsgoed, en de theorie van de commons kan dus handvatten geven voor het beheer ervan, en de rol van energietransitie daarin.

‘Commoning’ is een afgeleide, actieve term van het concept commons. Er is niet een eenduidige definitie van ‘commoning’. Commoning verwijst naar mensen die in nauwe verbinding leven met de commons (Linebaugh, 2009) en beschrijft een handeling (‘commoning’) die het sociale aspect van commons tot leven brengt. Wederzijdse ondersteuning, conflict, onderhandeling, communicatie, en experimenteren zijn nodig bij gedeeld beheer van (natuurlijke) hulpbronnen (Bollier, n.d.). In de kern gaat het er dus om in alledaagse behoeften te voorzien, vanuit een geest van samenwerking en delen (Bollier & Helfrich (eds.), en het bouwen van een gemeenschap (Zhang & Barr, 2018). Dit geeft burgers een nieuwe basis voor het nemen van beslissingen en het ondernemen van actie. Vanuit een commons perspectief behoort de zon als energiebron, of een braakliggend stuk land, ook aan jou toe. Dit besef kan bijdragen aan een gevoel van autonomie en dus empowerment (zoals beschreven in Hoofdstuk 2).

² Wereldwijd de bekendste en meest gezaghebbende onderzoeker van de commons

Landgebonden 'commoning' initiatieven in België

De theorie over de commons en de praktijk van commoning kunnen interessante inzichten opleveren over (burger) participatie. Kuhk en Vloebergh beschrijven drie commoning initiatieven in urbane regio's in België: 1) 'De landgenoten,' een coöperatief 'landfonds' dat investeert in lokale biologische landbouw; 2) 'Collectief goed,' een woningcoöperatie opgericht door arme gezinnen; en 3) 'Trage wegen,' dat zich richt op het creëren van een netwerk van wandelpaden (2018). Alle drie de initiatieven gaan uit van gedeeld eigendom of gebruik van land door een zogenaamde 'gastgemeenschap' (host community) die een gezamenlijke set aan regels opstellen, het bestaande institutionele systeem mobiliseren, en acties ondernemen gericht op het behoud van hun collectieve goed.

Kuhk & Vloebergh (2018) beschrijven hoe een gastgemeenschap zich vormt, hoe eigendomsstructuren geïnterpreteerd worden, en hoe het gedeelde eigendom beheerd wordt. De voor dit stuk meest relevante conclusie was dat, in alle drie de gevallen, de initiatieven, een voor hun situatie specifieke vorm van 'hybride governance' ontwikkelden. In het 'onderhandelen' met verschillende actoren (overheden en marktpartijen) ontstond er een uniek 'arrangement' (van deze actoren) gericht op het beheer van de commons. Bijvoorbeeld, in het geval van de wooncoöperatie, een publieke instantie, een vereniging, en een private partij die gezamenlijk vorm gaven aan het beheer van de coöperatie. Een grote barrière hierbij was dat er (nog) geen passende rechtsvorm bestaat voor een gastgemeenschap die land beheert. Hierdoor moet elk initiatief opnieuw een ontdekkings- en onderhandelingsproces doorgaan om tot een werkbare, en geaccepteerde, vorm van governance te komen (Kuhk & Vloebergh, 2018).

Economische ineenstorting: commoning initiatieven in Griekenland

Varvarousis en Kallis (2016) beschrijven de opkomst van commoning-initiatieven in Griekenland na de economische ineenstorting van het land in 2008. Het aantal initiatieven gericht op een collectieve manier van omgaan met eigendom steeg hier explosief van bijna geen naar meer dan 600. Het vacuüm dat volgde op de crisis bood ruimte, en noodzaak, voor het ontstaan van commoning initiatieven. Er heerste bij veel mensen vertwijfeling over hun identiteit, nadat de dominante economie gebaseerd op individualisme, marktrelaties, en privaat eigendom voor veel mensen niet meer functioneerde. Versneld door communicatie via sociale media ontstonden in Athene 47 zelf-georganiseerde ziekenhuizen, time banks, eco-dorpen, 'back-to-the-land'-achtige initiatieven, arbeiders-coöperatieven, en nieuwe vormen van directe democratie op buurtniveau (buurt-bijeenkomsten, volksvergadering). Er ontstond nieuwe collectieve ruimte, en nieuwe identiteiten. Waar de overheid en markt het lieten afweten namen burgers het heft zelf weer in handen.

De Griekse situatie is beperkt vergelijkbaar met de Nederlandse. Maar ze leert ons wel dat activatie (empowerment) zich 'autonoom' kan verspreiden. Nadat het centrale plein waar veel van de commoning activiteiten plaatsvonden ontruimd was, verspreidden de initiatieven zich over de stad en omgeving. Mensen gingen terug naar hun buurt en begonnen opnieuw met andere mensen.

Alternatieve landbouw netwerken in China

Zhang en Barr (2018) leggen benadrukken het gezamenlijk beheren van een hulpbron als aspect van gemeenschap, en de transformatieve kracht die daarvan uit gaat. Ze kijken hiervoor naar alternatieve landbouwnetwerken in China. Dit kunnen initiatieven zijn gericht op productie, groothandel, en retail met als doel om een andere waardeverdeling tussen producent en consument te bewerkstelligen en vertrouwen tussen beiden te herstellen. In China was een aantal voedselschandalen en gebrek aan overheidsingrijpen een belangrijke factor in de groei van dit soort landbouwnetwerken. Mensen wilden meer inzicht in waar hun voedsel vandaan kwam. Ze vonden de volgende factoren die bijdroegen aan oprichting en behoud van de initiatieven:

- Deelnemers werden geactiveerd door zowel plichtsgevoel als eigenaarschap.
- De regels en waarden van het initiatief moeten lokaal geworteld zijn en vereisen input van verschillende actoren.
- Een set aan universele regels en waarden die een groot publiek aanspreekt, en een set aan 'niche'-waarden en -regels, die niet door alle deelnemers gedeeld hoeven te worden, waarmee andere groepen aangetrokken worden. Initiatieven zijn dus niet groepen van gelijkgestemde mensen, maar kunnen een divers publiek aanspreken.

Deze factoren komen overeen met de eerder besproken studies over participatie in lokale energie-initiatieven en commoning (lokale worteling, gedeelde waarden). Alhoewel plichtsgevoel in bepaalde thema's individueel en cultureel bepaald zal zijn, is het belang van een gevoel van eigenaarschap iets wat breder erkend wordt (zie de sectie over empowerment).

Handvatten voor participatiebeleid

Alhoewel het overzicht van deze nieuwe praktijken zoals boven beschreven verre van uitputtend is zijn er uit deze studies inzichten te halen over participatie in het algemeen en participatiebeleid in het bijzonder:

- Factoren die bijdragen aan deelname in lokale energie initiatieven zijn de wens voor sociale cohesie, autonomie, betekenis / zingeving, en investeringsmogelijkheden. Ander relevante factoren zijn plichtsgevoel, eigenaarschap, en urgentie.

- Een kleine groep actieve buurtbewoners kan met collectieve acties een grotere groep aanzetten tot individuele acties.
- Een initiatief met binding met de lokale omgeving, en een door mensen als eerlijke ervaren verdeling van eigendom en inkomsten, wordt sneller geaccepteerd, en meer vertrouwd. Participatie van bewoners in een initiatief uit hun eigen omgeving, die aansluit bij hun waarden rondom gelijkheid, leidt dus tot meer acceptatie van dit initiatief en de gerelateerde werkzaamheden bij (nog) niet participerende medebewoners.
- Participatie, en wat een goede participatie-aanpak is, wordt in grote mate lokaal vormgegeven. Het is dus niet waarschijnlijk dat er een participatie-aanpak is die overal toe te passen is.
- Gezien het belang van lokale worteling in zowel activatie van gemotiveerde burgers en acceptatie van (nog niet) actieve medeburgers ligt samenwerking met, of oproepen tot het opzetten van, lokale initiatieven voor de hand.
- Commoning-initiatieven laten zien dat het versterken van participatie op de langere termijn ook instituties vergt. Het is mogelijk om naar een maatschappelijke structuur te bewegen waarin participatie 'ingebakken' zit. Bepaalde institutionele structuren helpen mensen om te participeren, bijvoorbeeld het bestaan van een buurtvergadering, of, in de Nederlandse energiecontext, een postcoderoosregeling.

2. Participatie als transformatieve sociale innovatie

Haxeltine et al. (2016) spreken van 'transformatieve sociale innovatie' (TSI) wanneer een initiatief gericht is op het oplossen van maatschappelijke problemen, zoals klimaatverandering, en als het daarbij nieuwe vormen van organiseren, denken, en doen omvat. In dat opzicht kunnen de burgerinitiatieven zoals beschreven in het vorige hoofdstuk gezien worden als voorbeelden van transformatieve sociale innovatie. TSI is als theorie nog in ontwikkeling. TSI geeft inzicht in hoe sociale innovaties de drager kunnen zijn van transitie, of, specifieker, hoe ze een gevestigd systeem kunnen uitdagen, aanpassen, of vervangen, en zo tot een nieuwe praktijk, cultuur en bijbehorende structuur kunnen leiden. 'Empowerment' speelt een centrale rol in TSI, als verbinding tussen het individuele (psychische) en het sociale (de groep).

TRANSIT project

Het Europese TRANSIT (TRANSformative Social Innovation Theory)³ onderzoeksproject, waar onderzoekers van Drift een coördinerende rol in speelden, heeft tussen 2014 en 2017 verschillende van zulke initiatieven, en netwerken van initiatieven, onderzocht. Het project concentreerde zich op het ontstaan en de ontwikkeling van sociale innovatienetwerken, analyseerde in hoeverre sociale innovatie bijdraagt aan systeemverandering, en onderzocht hoe deelname aan dit soort innovaties deelnemers 'empowerde'. Tot de 'case studies' van dit project behoren initiatieven uit verschillende landen en sectoren, van 'Fablabs' (digitale fabricatie-werkplaatsen) en 'Hacker spaces' tot netwerken van coöperatieve banken en experimenten in 'participatory budgetting', van 'time banks', 'transition towns', en eco-dorpen tot bewegingen van kleinschalige boeren, 'impact hubs', en de Slow Food beweging.

De gemene deler van al deze verschillende initiatieven is dat ze er op gericht zijn op het, in de huidige maatschappij niet gangbare, manier van organiseren, denken, en doen te ontwikkelen of te herontdekken. Ze vertellen een alternatief verhaal. Soms ontstaan in dit proces nieuwe manieren waarop mensen zich tot elkaar kunnen verhouden, zoals time banks, waarin mensen indirect diensten ruilen, soms worden juist oude organisatievormen of manieren van doen herontdekt, zoals bijvoorbeeld bij coöperatieve banken. Ze bevragen de status quo en 'reframen' de relatie tussen burgers en overheden, deze staan niet meer tegenover elkaar maar naast elkaar. Zoals bijvoorbeeld in het initiatief rondom

³ <http://www.transitsocialinnovation.eu/>

participatief budgetteren in voormalig stadsdeel Oost in Amsterdam. Hier werden burgers betrokken bij het opstellen van het budget voor hun wijk, en zo uitgedaagd om een andere rol in te nemen.

Behalve de 'transformatieve geest' zijn deze initiatieven ook verbonden door hun translokale karakter. Het zijn lokaal gewortelde initiatieven, die zich verbonden hebben via een internationaal netwerk waarmee ze kennisdeling en 'peer-to-peer learning' (P2P) bevorderen en zo hun impact vergroten. Uit het TRANSIT onderzoek bleek dat deze combinatie, een innovatieve geest en translokale verbindingen, mensen activeren (empoweren) om mee te doen aan dit soort initiatieven en netwerken.

Sociale innovatie en empowerment

De casussen uit het TRANSIT project geven inzicht in de rol van sociale innovatie (netwerken) in de 'empowerment' van burgers. Hiermee legt het een verband tussen individuele factoren, zoals beschreven in het eerste hoofdstuk, en het opereren van mensen op groepsniveau. Vertaald naar de casus 'van aardgas af' op wijk niveau betekent dit dat transformatieve sociale innovatie een rol kan spelen in het activeren van burgers om met de energie transitie aan de slag te gaan. Anders gezegd, het betrekken van sociale innovatie-initiatieven, zoals energiecoöperaties of 'energie gemeenschappen' als we het hebben over de energie sector, of het helpen opzetten en faciliteren van dit soort initiatieven kan leiden tot meer participatie van burgers in het van aardgas af gaan.

Transformatieve sociale innovatie is niet uitsluitend het domein van de burger. Ook bedrijven, wetenschappers, en overheden kunnen dit proces op gang brengen, ondersteunen, en versterken. Overheden kunnen een cruciale rol spelen in het creëren van een geschikte omgeving waarin sociale innovatie kan plaats vinden. Een gemeente kan, bijvoorbeeld, burgers uitdagen of uitnodigen om creatief na te denken over hoe ze zich op buurtniveau kunnen organiseren om transformatie in hun wijk vorm te geven en burgers te activeren (en laten participeren). Een goed voorbeeld van een gemeente die dit al in de praktijk brengt is Den Haag, die een 'initiatievenbudget' heeft voor duurzame initiatieven van bewoners⁴. Maar het gaat niet alleen om steun voor initiatieven van 'onder' en het implementeren van regulatie 'van boven', alle partijen in de maatschappij kunnen sociale innovatie op gang brengen.

Sociale innovatie is mede een uiting van burgers die niet tevreden zijn met de sociale relaties zoals die nu geïstitutionaliseerd zijn (zoals bijvoorbeeld individualisering en sociale vervreemding) en op zoek zijn naar nieuwe manieren van organiseren die hen een gevoel van autonomie, verbinding, en competentie geven en daarmee een gevoel van gedeelde identiteit. SI initiatieven, of het stimuleren van SI, kan aan de ene kant

⁴ Zie bijvoorbeeld: <https://www.denhaag.nl/nl/subsidies/subsidies-wonen-en-bouwen/subsidie-duurzaamheid-aanvragen.htm>

participatie van, nog niet actieve, burgers 'uitlokken' door in te spelen op de (psychologische) basisbehoeften van de mens (autonomie, verbinding, en competentie) en aan de andere kant kunnen mensen juist door het ervaren van een gebrek in een van deze dimensies op zoek gaan naar een manier om die te vervullen.

Een (buurt)initiatief gericht op het verduurzamen of aardgasvrij maken van de eigen woning of buurt kan in de bovengenoemde behoeften naar autonomie, verbinding, en competentie voorzien. Ook faciliteert sociale innovatie sociaal leren – nieuwe gedeelde inzichten die de basis voor gezamenlijke actie vormen – wat bij draagt aan de transformatieve werking van deze initiatieven. Het stimuleren van sociale innovatie draagt dus niet alleen bij aan participatie maar kan ook een essentiële bijdrage leveren aan het verspreiden, en ontwikkelen, van de benodigde kennis hierover.

De initiatieven onderzocht in het TRANSIT onderzoek versterken hun gemeenschappelijke identiteit door zich aan te sluiten bij (internationale) netwerken van soortgelijke initiatieven. Dit draagt bij aan leren tussen de initiatieven en daarmee aan hun opschaling (verbreding en verdieping).

De interactie van sociale innovatie-initiatieven met gevestigde partijen ('incumbents') in een sector vergroot de kans op transformatieve impact van het initiatief op de maatschappij. Bijvoorbeeld, doordat ze hierdoor meer toegang krijgen tot belangrijke netwerken, kennis, kapitaal, en andere middelen, maar ook omdat de interactie met gevestigde, andersdenkende partijen leidt tot meer zelfreflectie bij het initiatief ('is dit de juiste aanpak?') waardoor makkelijker een balans gevonden kan worden tussen aan de ene kant dogmatisch vast houden aan de eigen waarden (is het duurzaam?) en aan de andere kant het meer pragmatisch meebewegen met het regime (kunnen we het realiseren?). Er zit echter ook een risico aan opschaling en innigere samenwerking met gevestigde partijen. Initiatieven die (te) groot worden lopen het risico om de gedeelde identiteit, en daar mee de empowerende werking en innovatieve geest, kwijt te raken, en door samen werken met het regime is er risico op 'co-opting', ingekapseld te worden door de dominante manier van doen en daardoor de transformatieve werking te verliezen.

In het kort, transformatieve sociale innovatie:

- Is gericht op systeemverandering
- Gaat uit van een nieuwe manier van denken, doen, en organiseren
- Draagt bij aan de empowerment van burgers
- Faciliteert sociaal leren
- Kan vanuit alle partijen in de maatschappij komen, overheden kunnen sociale innovatie (en dus participatie) ook 'uitlokken'
- Herdefinieert participatie. De participatie van der burger gaat niet over participatie in het beleid van de overheid, maar over participatie in een maatschappelijk

probleem. Sociale innovatie initiatieven lopen vaak voor in het aanpakken en aanpakken van deze problemen ten opzichte van beleid.

- Participatie (sociale innovatie) kan vanuit verschillende soorten actoren komen; het is een multi-actor fenomeen, met verschillende constellaties en rollen.

Deze inzichten over transformatieve sociale innovatie zijn gebaseerd op de resultaten uit het TRANSIT onderzoeksproject, in het specifiek de samenvattende publicatie:

Transformative Social Innovation – what have we learned in four years of research?

TRANSIT Brief #6. De appendix geeft een kort overzicht van andere onderzoeksprojecten over dit thema.

De ‘overheid’ en nieuwe vormen van participatie

De nieuwe praktijken van participatie die we hebben besproken in het eerste hoofdstuk, de transformatieve sociale innovaties, vragen om een herziening van de manier waarop participatie doorgaans wordt gezien. Hiernaast vraagt het ook om een andere rol van de overheid. Met participatie wordt meestal ‘burgerparticipatie’ bedoeld, waarbij burgers participeren in overheidsbeleid. Aan de hand van de ladder van Arnstein reflecteren we eerst op het begrip burgerparticipatie, en daarna geven we een nieuwe opvatting van dit begrip op basis van transformatieve sociale innovatie en het multi-actor model.

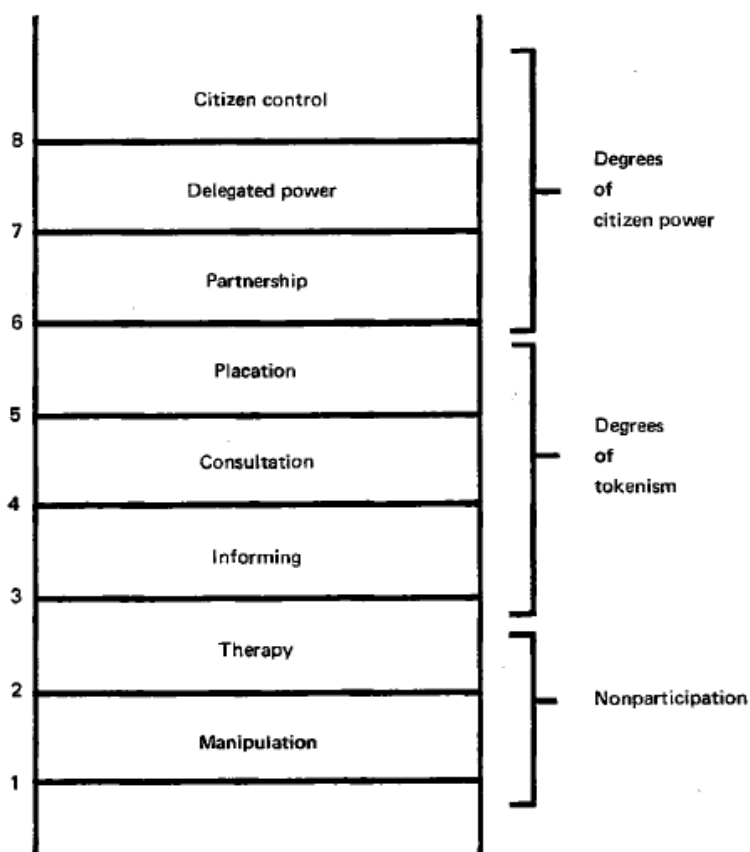
Burgerparticipatie

Het vraagstuk van ‘participatie’, en hoe dit te bevorderen, is niet nieuw. De veel gebruikte participatieladder (zie Figuur 1) stamt uit 1969: vijftig jaar geleden somde Sherry Arnstein acht niveaus van participatie op in de vorm van een ladder (1969). Het doel van haar ladder was echter niet om een theoretisch of beleidsmatig inzichtelijk raamwerk te bieden van de verschillende niveaus waarop participatie zou kunnen plaatsvinden. Haar raamwerk was als ‘provocatief’ bedoeld. In een tijd van protest waarin verschillende gemarginaliseerde groeperingen vochten voor meer rechten, wilde Arnstein met haar ladder erkennen dat er sterke verschillen bestonden in mate van burgerparticipatie. Ze stelde dat economisch gemarginaliseerde groepen, de ‘have-nots’, worden buitengesloten van politieke processen. Aan de hand van de participatieladder en uitgebreide voorbeelden probeerde zij dit inzichtelijk te maken, met als doel deze groepen in de toekomst beter te laten participeren.

Om te kunnen spreken van burgerparticipatie is er, volgens Arnstein, een herverdeling van macht nodig tussen de machthebbers en de ‘have-nots’. In het heden wordt dit vertaald naar een herverdeling van macht tussen grofweg de overheid en burgers. De huidige, dominante interpretatie van participatie is namelijk die van burgerparticipatie, waarbij de focus ligt op trajecten van de overheid (WRR, 2012).

Figuur 1 toont de ladder van Arnstein, zoals neergezet in 1969. De laagste treden, niveau 1 en 2, zijn niet-participatief en hebben als voornaamste doel steun te krijgen voor reeds besloten beleid. Niveau 3, 4 en 5 op de ladder noemt Arnstein vervolgens symbolische participatie. Er is namelijk geen sprake van een werkelijke herverdeling, de overheid behoudt de macht. Bij informatie (niveau 3) is er meestal geen mogelijkheid voor feedback van burgers, bij consultatie (4) is hier wel sprake van, en bij pacificatie (5) mogen burgers adviseren maar blijft de bevoegdheid om beslissingen te nemen bij de machthebbers te liggen. Pas op de drie hoogste niveaus is er sprake van burgerparticipatie, omdat er enige herverdeling van macht plaatsvindt. Bij partnerschappen (6) zijn onderhandelingen mogelijk, waardoor een deling van macht ontstaat.

Op niveau 7, gedelegeerde macht, hebben burgers op bepaalde of alle gebieden de dominante stem of meerderheid in groepen waar beslissingen worden gemaakt. Op het niveau van burgercontrole (8) is er sprake van zelforganisatie waar 'buitenstaanders' niet zomaar kunnen interveniëren of fondsen kunnen beheren.

Figuur 1: De participatieladder van Arnstein (1969, p.217).

Hoewel deze ladder een sterk versimpelde weergave van participatie geeft, is de kracht ervan dat het inzicht kan geven in de verschillen tussen burgers die participeren. Arnstein

heeft het expliciet over macht, waarbij niet iedere participant formele beslissingsmacht heeft. Maar met de blik van empowerment kan dit ook gaan over verschillen in beschikbaarheid over informatie, geld en capaciteiten. Deze verschillen zorgen ervoor dat deelnemers zich op ongelijke niveaus bevinden. Niet alleen formele macht is belangrijk, maar ook de mate van empowerment. Een oplossing zou een (her)verdeling van middelen en verantwoordelijkheden kunnen zijn.

Omdat alleen de hoogste treden gezien worden als burgerparticipatie, werpt de originele ladder van Arnstein al een kritische blik op het participatieproces. David Wilcox brengt in de jaren '90 een eigen, herziende versie van de ladder uit waarin hij expliciet stelt dat de ene trede niet beter is dan de andere. Verschillende vraagstukken, interesses en contexten vragen volgens hem juist om een andere trede van participatie (Wilcox, 1994). Dit staat in contrast met wat Arnstein schrijft: *"There is a critical difference between going through the empty ritual of participation and having the real power needed to affect the outcome of the process,"* (Arnstein, 1969, p.216). Deze kritische noot staat nog steeds overeind: de huidige beleidsmakers proberen met participatie voornamelijk (meer) steun te krijgen voor beleid waarover (in)formeel al een besluit is genomen (WRR, 2012). In de ogen van Arnstein bevindt zulke participatie zich aan de onwenselijke onderkant van de participatieladder, en dus niet op het niveau van burgerparticipatie.

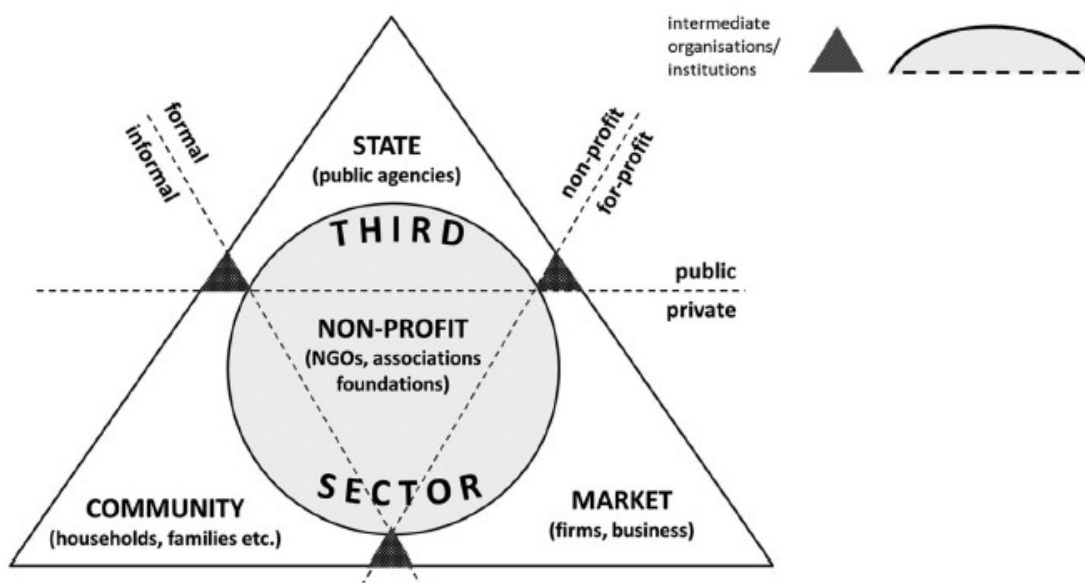
Participatie

Naast een reflectie op het begrip burgerparticipatie, vraagt de praktijk van transformatieve sociale innovaties, zoals energiecoöperatieven of prosumenten, ook om een nieuwe kijk op het begrip participatie. De focus van het begrip burgerparticipatie en de ladder van Arnstein ligt namelijk op de relatie tussen overheid en burger. De rol van de overheid is hierin initiërend en leidend. Maar mensen die bijvoorbeeld als prosumenten de energietransitie aanjagen, nemen hierbij zelf het initiatief. Ze participeren niet noodzakelijkerwijs in beleid van de overheid, en het is ook niet gegeven dat de overheid zet in eerste instantie het beleid uitzet. Deze prosumenten participeren dus niet zozeer in overheidsbeleid maar in het oplossen van het klimaatprobleem. Ook in het aardgasvrij maken van wijken is het niet (alleen) de overheid die leidend en initiërend is. Mensen zijn zelf hun huizen al aan het isoleren, koken elektrisch, kopen een zonneboiler of installeren een warmtepomp.

Met deze voorbeelden willen we illustreren dat participatie dus niet alleen over de overheid en de burger gaat. Het gaat over individuen, organisaties, of sectoren die een maatschappelijk probleem proberen op te lossen. Ze *participeren* in een maatschappelijk probleem. Bedrijven nemen bijvoorbeeld steeds vaker en meer verantwoordelijkheid richting maatschappelijke problemen. Dit hoeft niet altijd te gebeuren in 'traditionele' relaties met de overheid, zoals in publiek-private samenwerking. Met andere woorden,

relaties zijn aan het bewegen, grenzen tussen ‘publiek’ en ‘privaat’ verplaatsen zich. Er is geen sprake van een vaststaande rol die iemand (of een organisatie) is of definieert, maar van rollen die iemand kan hebben of kan aannemen. Een overheid kan de rol van wetgever en regelsteller op zich nemen, maar kan ook de rol als aanjager van de energietransitie aannemen.

Het multi-actor perspectief van Avelino & Wittmayer (2016) maakt deze verschuivende verhoudingen inzichtelijk. Het biedt een ander perspectief op de verschillende rollen die actoren kunnen hebben in het oplossen van een maatschappelijk vraagstuk. Het geeft een genuanceerder beeld dan dat van een burger-overheid of markt-overheid perspectief. Dit multi-actor perspectief staat afgebeeld in Figuur 2 en maakt onderscheidt tussen vier typen sectoren: 1) overheid, 2) markt, 3) gemeenschap en 4) de ‘derde’ sector. Hiernaast maakt het onderscheid tussen actoren op drie verschillende aggregatieniveaus: a) sectoren (Figuur 2), b) organisatorische actoren (Figuur 3) en 3) individuele actoren (Figuur 4). Een sector kan gezien worden als een actor, maar het kan ook de institutionele context zijn waarbinnen organisaties en individuen samenkomen. De grenzen tussen de sectoren zijn hiermee niet statisch afgebakend, maar dynamisch en vormbaar. De ‘derde’, hybride sector bevindt zich tussen de drie anderen, en omvat zowel de non-profit sector als allerlei organisatievormen (coöperaties, sociaal ondernemers) en organisaties die combinaties van de andere sectoren zijn en er dus tussenin zitten.

Figuur 2: Het multi-actor perspectief op sector niveau (Avelino & Wittmayer, 2016, p.636)

Binnen ieder van deze sectoren worden organisaties en individuen op verschillende manieren gedefinieerd, aan de hand van de logica van de sector. Eén individu kan bijvoorbeeld in haar/zijn professionele context beleidsmaker zijn, maar daarnaast ook burger, consument, producent, inwoner, donateur, of vrijwilliger (zie Figuur 3). Een individu

heeft dus in verschillende sectoren verschillende rollen, of kan deze rollen aannemen. Ditzelfde geldt voor organisaties (zie Figuur 4). Bijvoorbeeld, een energiecoöperatie kan binnen de eigen organisatie zowel de logica van de markt, overheid als derde sector samenbrengen.

Voor participatie, en in het bijzonder participatie in het aardgasvrij maken van wijken, betekent dit dat verschillende organisaties en individuen in verschillende rollen deze participatie kunnen initiëren. Het multi-actor perspectief biedt inzicht in de diversiteit van actoren die participeren in en werken aan een maatschappelijke probleem. Dit ‘probleem’ kan het aardgasvrij maken van een wijk zijn, maar juist ook andere, lokale problemen, zoals initiatieven die zich bezig houden met het veilig maken of schoon houden van de buurt. Erkennen van deze variatie kan helpen om te herkennen wat er zich allemaal op een wijk of in een straat afspeelt en waar het aardgasvrij maken van wijken bij kan aansluiten of zelfs kan ondersteunen.

Figuur 3: Het multi-actor perspectief op organisatie niveau (Avelino & Wittmayer, 2016, p. 637).

Figuur 4: Het multi-actor perspectief op individueel niveau (Avelino & Wittmayer, 2016, p. 637).

Verkennend raamwerk

Hoe vertalen we de theoretische insteek van sociale innovatie naar raamwerken die participatie kunnen ondersteunen? Wat bepaalt dat mensen gaan participeren in de energietransitie? Welke sociaal-maatschappelijke factoren dragen er aan bij dat iemand meedoet met het aardgasvrij maken van haar/zijn wijk? In dit Hoofdstuk gebruiken we wetenschappelijke literatuur om tot de contouren van zo'n raamwerk te komen, met als doel om inzicht te geven welke participatieaanpak in welke context het beste zou kunnen werken, en hoe het participatieproces als geheel verbeterd kan worden. Het 'beste' is hierbij niet *per se* of louter het grootste aantal huishoudens dat van het gas af is gegaan, maar zeker ook de mate van tevredenheid van mensen over het participatieproces.

Wat betekent bijvoorbeeld huiseigenaarschap voor het meedoen aan het aardgasvrij maken van de wijk? Een bezitter van een rijtjeshuis zal vaker nadenken over zaken als isolatie en de opvolger van haar/zijn CV-ketel dan wanneer de bewoner een huurder is. De eigenaar voelt zich in haar/zijn rol als bezitter van het huis aangesproken, al is het maar door een nieuwsartikel of artikel in Eigen Huis Magazine dat over huiseigenaren praat. Een huurder zal zich minder snel aangesproken voelen omdat zij/hij meestal niet de formele macht heeft om te beslissen over isolatie of de nieuwe CV-ketel. Aan de andere kant, een huurder zou ook juist erg actief bij de eigenaar kunnen aandringen op isolatie en een huis zonder aardgas. De drijfveer zou ideëel (groen) kunnen zijn, maar ook dat de energierekening, die vaak door de huurder betaald wordt, daardoor omlaag gaat.

Met dit voorbeeld willen we laten zien dat het effect van een factor als huiseigenaarschap in theorie op verschillende manieren participatie kan beïnvloeden, en dus niet eenduidig is. Hiernaast bestaat er ook (nog) geen raamwerk van de belangrijkste sociaal-maatschappelijke factoren die participatie in het aardgasvrij maken van wijken beïnvloedt. Er is zeer weinig specifieke literatuur over deze ontkoppeling van aardgas, omdat deze sterk samenhangt met de Nederlandse context. Een overkoepelend raamwerk voor participatie in de energietransitie, waar het van aardgas af gaan onderdeel van is, bestaat ook nog niet. Waarschijnlijk omdat veel verschillende sociaal-maatschappelijke factoren een rol spelen en deze transitie niet door enkele, maar een veelvoud van actoren, initiatieven en motivaties tot stand komt.

Voor een raamwerk voor participatie in de Nederlandse warmtetransitie dat recht doet aan deze diversiteit, moeten we dus breder kijken dan de specifieke literatuur over de energietransitie. Het nadeel van veel wetenschappelijke disciplines is echter dat ze beperkt zijn tot óf het individu, óf groepen, óf het systeem. Bestuurskunde richt zich bijvoorbeeld voornamelijk op het systeem, waar de antropologie zich voornamelijk met groepen bezig houdt en psychologie met het individu. Het raamwerk moet echter oog hebben voor zowel individuele overwegingen om te participeren zoals de tijd hebben, maar ook voor structurele zaken zoals de bouwjaar van een straat of wijk. We zoeken dus naar relevante theorieën en zienswijzen, waarmee we sociaal-maatschappelijke factoren kunnen identificeren die de participatie in het aardgasvrij maken van wijken beïnvloedt.

In deze zoektocht komen we op een perspectief dat participatie beschouwt vanuit een algemeen individueel niveau: *empowerment*. Empowerment gaat over wat mensen aanzet tot handelen en actie, maar ook over wanneer mensen niet het vermogen hebben om te handelen. Dit vertrekpunt vanuit het individu lijkt ons de goede, omdat de participatie in het aardgasvrij maken op lokaal niveau plaatsvindt. Iemand participeert namelijk in haar/zijn lokale wooncontext en niet in een andere wijk of gedeelte van het land. Daarnaast is het belangrijk hoe het participatieproces zelf ervaren wordt, en niet alleen de uitkomst van dat proces. Deze ervaring is inherent aan het individu, al moet deze ervaring wel worden gezien in interactie met de groep en context.

Een derde reden om vanuit empowerment en het individu te starten is dat er een veelvoud van factoren de participatie in het aardgasvrij maken van wijken kunnen beïnvloeden. In het bovenstaande voorbeeld van een huurder die zich wel (of niet) inzet voor het aardgasvrij maken van haar/zijn woning komen verschillende factoren zoals huiseigenaarschap, financiële middelen en idealen samen. Deze diverse set van factoren komen samen op het individueel niveau, en onze aanname is dat deze factoren ook onderling van elkaar afhankelijk zijn. Bijvoorbeeld hoe sterk iemands groene idealen zijn, en of iemand een huurder of eigenaar is (eigendomssituatie). Of deze factoren vervolgens op eenzelfde manier met elkaar samenhangen, onafhankelijk van de context, moet blijken uit

het vergelijken van verschillende casussen. Hieruit zou bijvoorbeeld kunnen komen dat huurders met groene idealen actief participeren, maar huurders zonder zulke idealen niet.

In het resterende deel van dit hoofdstuk bespreken we daarom eerst empowerment in de wetenschappelijke context van het begrip. Centraal hierin staan zes dimensies van empowerment, die we vervolgens koppelen aan factoren die de participatie in het aardgasvrij maken van wijken beïnvloeden. Dit doen we op basis van de voorbeelden van transformatieve sociale innovaties, een onderzoek naar participatie in de Nederlands-Belgische context, en op basis van eigen redenering. Deze richt zich niet alleen op de energietransitie, maar biedt een brede blik op participatie in verschillende contexten. Empirische toetsing en verrijking uit andere literatuur zal nodig zijn om uiteindelijk recht te doen aan deze complexiteit.

Empowerment

Empowerment gaat over wat individuen aan kan zetten tot actie en speelt zich daarmee af in de directe leefwereld van mensen. De term empowerment komt uit de psychologie. Een goede Nederlandse vertaling van het begrip ontbreekt, maar de term bevat elementen van de bergrippen 'activering' en 'emancipatie'.

Empowerment is sterk gerelateerd aan macht. Waar macht gaat over het (on)vermogen van actoren om middelen te mobiliseren om een doel te bereiken, gaat empowerment over het proces waarin dit (on)vermogen wordt verworven. Empowerment is een voorwaarde om macht uit te kunnen oefenen, en geeft inzicht in zowel de mogelijkheden als de bereidheid van een individu om te participeren in maatschappelijke processen. De verschillende rollen die naar voren komen in het multi-actor perspectief uit het vorige gedeelte, kunnen ieder in verschillende mate 'empowered' zijn. Hiermee laat het de verschuivende dynamiek zien van macht en initiatief rondom een maatschappelijk probleem. Binnen een sector of zelfs organisatie zijn er verschillende rollen en mate van empowerment die de verhoudingen rondom het probleem bepalen.

Empowerment wordt gedefinieerd als: "*het proces waarbij actoren het vermogen verwerven (of verliezen) om middelen te mobiliseren om een doel te bereiken*" (Avelino et al., ter perse, p. 2). Dit proces omvat 1) de toegang tot verschillende middelen, en 2) het vermogen en de bereidheid om deze middelen in te zetten om een doel te bereiken.

'Middelen' worden breed opgevat, deze kunnen variëren van personen en verschillende soorten kapitaal tot mentale instrumenten. Ze komen sterk overeen met verschillende sociaal-maatschappelijke factoren die participatie beïnvloeden. We zien daarom de middelen als een subgroep van deze sociaal-maatschappelijke factoren. Kennis, opleidingsniveau, inkomen en tijd zijn voorbeelden van sociaal-maatschappelijke factoren

die ook middelen voor empowerment zijn. Hiernaast zijn er echter ook factoren die niet direct als een middel gezien kunnen worden, zoals sociale cohesie of ongelijkheid. Tabel 1 geeft een overzicht met daarbij voorbeelden van de verschillende type middelen die worden genoemd in het kader van empowerment, met daarbij voorbeelden specifiek voor aardgasvrije wijken (Avelino & Rotmans, 2011).

Tabel 1: Overzicht van type middelen die gemobiliseerd kunnen worden (op basis van Avelino & Rotmans, 2011, p.798).

Type middelen	Wat wordt er gemobiliseerd?	Voorbeelden voor aardgasvrije wijken
Mentaal	Informatie, concepten, ideeën, overtuigingen, kennis	<ul style="list-style-type: none"> - Informatie over de randvoorwaarden van het van aardgas afgaan, zoals een einddatum van overgang. - Kennis/(nieuwe) ideeën over de alternatieven van aardgas (o.a. warmtepomp, stadswarmte, zonneboiler, waterstof).
Menselijk	Menselijke invloed, personeel, leden, kiezers.	<ul style="list-style-type: none"> - Het mobiliseren van mensen in hun rol als buurtbewoner voor een bepaald doel (samen een coöperatie opzetten, protesteren tegen een besluit). - Mensen in hun professionele rol die beschikbaar zijn om het proces te ondersteunen, zowel van de (lokale) overheid als bedrijven.
Artefacten/kunstmatig	Apparaten, producten, constructie, infrastructuur, kunst.	<ul style="list-style-type: none"> - De gas-infrastructuur in een wijk, maar ook water- en rioolleidingen. Bijvoorbeeld wanneer er onderhoud moet gepleegd worden kan dit gecombineerd worden met aanleggen/herzien/verwijderen van andere infrastructuur. - Isolatiemateriaal, warmtepomp, zonneboiler, etc. - Beleid, ruimte maken voor alternatieve oplossingen/experimenten, voor het beschikbaar maken van pensioengeld.
Natuurlijk	Grondstoffen, fysieke ruimte, tijd, organisch leven	<ul style="list-style-type: none"> - De fysieke mogelijkheid van een bepaalde wijk om aardwarmte te gebruiken.

		- De ruimte in een bepaald huis om te kunnen isoleren (zoals een spouwmuur), ruimte hebben voor een warmtepomp of zonneboiler.
Monetair	Fondsen, contant geld, financiële aandelen, valuta's	- De financiële middelen die een individu beschikbaar wil en kan maken voor investeringen in/rondom de woning. - Het geld die de overheid beschikbaar stelt voor fysieke investeringen (zoals nieuwe infrastructuur) of het proces van aardgasvrij maken van wijken (begeleiding, advies, etc).

Het tweede gedeelte dat het proces van empowerment beschrijft, gaat over het vermogen en de bereidheid om middelen te mobiliseren, en de overtuiging dat iemand dat vermogen ook echt heeft. De bekende uitspraak ‘geef iemand geen vis, maar leer haar/hem vissen’ illustreert echter dat toegang tot middelen alleen niet genoeg is. Iemand moet ook het vermogen, het geloof, en de bereidheid hebben om middelen in te zetten. De zes dimensies van empowerment omschrijven en operationaliseren dit proces. Hierbij gaat het om: 1) autonomie, 2) competentie, 3) gemeenschapsgevoel, 4) impact, 5) zingeving, en 6) veerkracht (Avelino et al., ter perse). Hoewel de beoordeling of iemand empowered is in deze dimensies op individueel niveau plaatsvindt, kan dit niet los van de sociale context gezien worden. De individuele ervaring wordt gevormd in sociale interactie, door onder andere relaties, gezamenlijke acties, en een gemeenschappelijke identiteit. Empowerment is dus een proces dat individueel wordt ervaren, maar qua aard sociaal-dynamisch is.

Tabel 2 geeft een overzicht van deze zes dimensies, met daarbij voor elk van de dimensies het achterliggende proces, en een uitspraak wanneer er aan die dimensie voldaan is (Avelino et al., ter perse). Wanneer er niet aan een of meerdere dimensies wordt voldaan, kan dit leiden tot *disempowerment*. In dat geval verliezen actoren het vermogen, bereidheid, of geloof om middelen in te zetten voor een bepaald doel.

Tabel 2: De zes dimensies van empowerment en hun achterliggende processen (Avelino et al., ter perse).

Dimensie van empowerment	Achterliggende proces	Voorbeeld
Autonomie	De mogelijkheid eigen keuzes te maken en te handelen in overeenstemming met persoonlijke waarden en identiteit.	“Ik kan beslissen over wat ik doe”

Competentie	Het ontwikkelen van bekwaamheid en de beleving van effectiviteit bij het uitvoeren van acties.	<i>"Ik ben goed in wat ik doe"</i>
Gemeenschapsgevoel	Deel uitmaken van, en zich verbonden voelen met een groep, alsmede er steun en erkenning van ontvangen.	<i>"Ik ben verbonden met anderen"</i>
Impact	Het geloof in de (eigen) mogelijkheid om invloed te hebben en dit ook daadwerkelijk ervaren.	<i>"Ik kan een verschil maken"</i>
Zingeving	De ontwikkeling van een collectieve identiteit, met bijbehorende verhalen, beelden en zelfs een verandertheorie over beoogde doelen.	<i>"Ik geloof in wat ik doe"</i>
Veerkracht	Het vermogen om te leren, zich aan te passen en te herstellen van tegenslagen.	<i>"Ik kan me aanpassen en herstellen"</i>

Empowerment en participatie

Om inzicht te krijgen in de activatie tot participatie in het aardgasvrij maken van wijken, koppelen we de zes dimensies van empowerment aan factoren die inzicht geven in participatieve processen. Deze factoren zijn nog niet specifiek geïdentificeerd op het aardgasvrij maken van wijken, maar kunnen we deels halen uit de transformatieve sociale innovaties van het eerste hoofdstuk. Daarnaast hebben Van Eijk en Steen (2016) aan de hand van vier verschillende casussen bekeken wat participatie in publieke diensten, zoals een buurtwacht, beïnvloedt. Veel van deze factoren kunnen direct gekoppeld worden aan de dimensies van empowerment. In Tabel 3 staan verschillende sociaal-maatschappelijke factoren gekoppeld aan de zes dimensies van empowerment. Hieronder passen we als voorbeeld drie van de dimensies - autonomie, gemeenschapsgevoel en impact - schetsmatig toe op de transitie naar aardgasvrije wijken, ter illustratie van hoe het raamwerk gebruikt kan worden voor het vinden van factoren die participatie beïnvloeden.

Factoren die uit de voorbeelden van energiecoöperaties naar voren, en de dimensie *autonomie* beïnvloeden zijn bijvoorbeeld de mate van afhankelijkheid van anderen en mate van machtsverdeling. Bij de mate van afhankelijkheid geven mensen aan dat ze niet afhankelijk willen zijn van grote energiecorporaties of energie uit het buitenland. Mensen willen zelf controle hebben over hun energie. Het is aannemelijk dat zo'n motivatie ook bij het aardgasvrij maken van wijken zou kunnen spelen. Hiernaast is de mate van machtsverdeling van invloed op of mensen zich autonoom voelen of niet. De macht om de energieprijzen te bepalen, of te bepalen of iemand überhaupt gas en stroom krijgt proberen

mensen naar zich toe te trekken. Dat doen ze door zelf ook producent te worden, of eigenaarschap te krijgen over de productie en distributie.

De dimensie *gemeenschapsgevoel* wordt onder meer bepaald door sociale cohesie, veiligheid, vertrouwen, en de mate van gelijkheid. Deze kunnen voor een individu verschillen tussen verschillende groepen. Binnen het voorbeeld van de energiecoöperaties blijkt dat een goede verbinding met de lokale omgeving het participatief proces legitimeert en dus positief beïnvloedt. Van Eijk en Steen (2016) wijzen daarnaast op het vertrouwen, de verbinding, met mensen buiten de directe omgeving, zoals professionals van de overheid en bedrijven. Iemand kan zich bijvoorbeeld verbonden en vertrouwd voelen met zijn bureaus, maar niet met de groep die zich in de straat bezighoudt met het aardgasvrij maken omdat een vertegenwoordiger van een bedrijf of gemeente daarbij aanwezig is. Dit beïnvloedt het participatieproces negatief. Ten derde spelen wijkkenmerken een rol, bijvoorbeeld de mate van homogeniteit van de wijk. Oliver (2001) laat bijvoorbeeld zien dat de mate van participatie in homogene welvarende voorsteden in de Verenigde Staten relatief laag is. De reden hiervoor ziet hij in het beperkte aantal sociale problemen en politieke conflicten in zulke wijken. De betekenis van participatie gaat hierbij voornamelijk over vrijwillige en politieke activiteiten.

Impact gaat over het geloof in, en de ervaring om, invloed uit te kunnen oefenen. Ervaring, dus de ervaring dat participatie impact heeft, hebben we daarbij apart genoemd als factor. Dit omdat zulke ervaring een belangrijk feedbackmechanisme is in participatie/activatie – een succesvolle en/of aangename ervaring met participatie in het verleden ondersteunt participatie in de toekomst (Van Eijk en Steen, 2016). Hiernaast wordt de dimensie van impact beïnvloed door praktische factoren als tijd en het gemak waarmee iemand kan participeren. Dit beïnvloedt namelijk of iemand ook daadwerkelijk impact kan hebben door te participeren in het aardgasvrij maken van wijken. Ten derde identificeren Van Eijk en Steen (2016) het begrip *saillantie*. Dit begrip betreft of het onderwerp (van aardgas af gaan) als belangrijk genoeg wordt gezien om te participeren. Hierbij zijn persoonlijke waarden en de perceptie van de impact van het onderwerp op zowel iemands directe kring als op de bredere maatschappij belangrijk.

Tabel 3: Raamwerk met sociaal-maatschappelijke factoren gekoppeld aan de dimensies van empowerment.

Dimensie van empowerment	Sociaal-maatschappelijke factor
Autonomie	Eigendomssituatie, type woning, demografische factoren (geslacht, etniciteit, etc.), mate van afhankelijkheid,

	machtsverdeling..
Competentie	Kennis, werkervaring (met betrekking tot o.a. klimaatverandering, energietransitie, hernieuwbare energiebronnen en specifieke oplossingen zoals warmtenetten, zonnecollectoren, warmtepompen en isolatie).
Gemeenschapsgevoel	Sociale cohesie, veiligheid, (on)gelijkheid, vertrouwen (zowel in buurtbewoners, als in instituties en de overheid), wijkenmerken (o.a. soort bebouwing, hoeveelheid groen, speelpleinen, (verkeers)veiligheid, ruimte voor auto/ov/fiets/voetganger), netwerken.
Impact	Tijd, gemak, (on)zekerheid, fysieke omgeving (infrastructuur, natuurlijke omgeving), ervaring eerdere participatie/interactie met buurtbewoners/overheid, saillantie.
Zingeving	Religie (bijvoorbeeld dat we als rentmeester van de natuur een verantwoordelijkheid voor die natuur hebben), Idealen of een visie op een wenselijke wereld (vrijheid geven aan het individu, een wereld vrij van armoede), religie (bijvoorbeeld dat we als rentmeester van de natuur een verantwoordelijkheid voor die natuur hebben), een specifiek ideaal: rechtvaardigheid (bijvoorbeeld betrokkenheid bij het welzijn van toekomstige generaties, verdeling van 'baten en lasten' van het aardgas afgaan).
Veerkracht	Buffers in welzijn, gezondheid, opleidingsniveau, inkomen/vermogen. Mate van flexibiliteit, bijvoorbeeld in de hoeveelheid experimenteerruimte waarin gefaald kan worden en grenzen verlegd kunnen worden.

Bij de koppeling tussen sociaal-maatschappelijke factoren en dimensies van empowerment zijn drie zaken op te merken. Allereerst dat veel factoren op verschillende dimensies van empowerment kunnen werken. De factor netwerken staat bijvoorbeeld gekoppeld aan gemeenschapsgevoel, omdat de netwerken iemand deel laten zijn van een groep. Hij kan echter ook gekoppeld worden aan zingeving, omdat binnen een groep een sterke collectieve identiteit kan ontstaan. Ervaring staat nu bij de dimensie impact, maar

heeft ook sterk betrekking op competentie, omdat iemand door ervaring kunde ontwikkelt. De keuze om ervaring bij impact te zetten, is vanwege het specifieke voorbeeld dat ervaring van eerdere participatieprocessen de empowerment bij het aardgasvrij maken van wijken sterk kan beïnvloeden. Zo zijn er meer voorbeelden, voor de overzichtelijkheid zijn de factoren in de tabel echter slechts aan de een dimensie gekoppeld waar wij denken dat ze in deze context het meest relevant zijn.

Ten tweede zijn er meer sociaal-maatschappelijke factoren dan hier genoemd die een rol spelen in het proces van activatie tot participatie in het aardgasvrij maken van wijken. Rechtvaardigheid is een voorbeeld van een ideaal dat nu expliciet is opgenomen, wederom omdat deze in de context van de energietransitie belangrijk is, maar er zijn natuurlijk meer belangrijke idealen.

Tot slot is de koppeling tussen de factoren en de dimensies dynamisch. Empowerment is een proces waarbij de onderliggende factoren en hun relaties aan verandering onderhevig zijn, context afhankelijk zijn en elkaar kunnen versterken of verzwakken. Twee voorbeelden van de interacties in dit raamwerk illustreren deze complexiteit:

- a. Wanneer veel mensen het onderwerp 'aardgasvrij maken van wijken' als belangrijk genoeg ervaren om er actief aan deel te nemen, wanneer de factor 'saillantie' dus hoog is, ontstaan er allerlei initiatieven. Als deze mensen elkaar weten te vinden, versterkt dit een gemeenschappelijke identiteit, groepsgevoel en sociale cohesie. Bijvoorbeeld in energiecoöperaties bleek dat mensen graag hun groene zelfbeeld verwezenlijken, maar ook sociale cohesie willen bevorderen. Naast dat deze factoren elkaar beïnvloeden, is er ook een schaaleffect: wanneer meer mensen zich bezighouden met het aardgasvrij maken van wijken is dat van invloed op verschillende factoren. Met meer mensen wordt kennis verspreid over bijvoorbeeld het probleem of de mogelijke aardgas alternatieven, wat kan beïnvloeden dat meer mensen het onderwerp als belangrijk ervaren. Er komt dus een positieve terugkoppeling op gang. Dit zelfde effect kan echter ook plaatsvinden in een beweging tegen energietransitie.
- b. Het werken aan de energietransitie en het aardgasvrij maken van wijken vraagt om financiële middelen. Het beschikbaar stellen hiervan door bijvoorbeeld de overheid kan effect hebben op (on)gelijkheid van inkomen. Grotere huizen of gebouwen kunnen bijvoorbeeld meer ondersteuning krijgen omdat het kostbaarder is deze te isoleren. Ook kunnen energiebelastingen lagere inkomensgroepen sterker raken, omdat ze relatief een groter gedeelte van hun inkomen aan energie besteden. Dit kan vervolgens een negatief effect hebben op het ideaal of gevoel van rechtvaardigheid en daarmee ook het draagvlak voor de transitie als geheel.

Monitoring

Als raamwerk is empowerment zeer open. Het is ten aanzien van de transitie naar aardgasvrije wijken volstrekt generiek. Tegelijkertijd mag onze toepassing duidelijk maken dat het een kader is dat de gebruiker in staat stelt om breed te kijken naar factoren die participatie bij het aardgasvrij maken van woningen beïnvloeden. Daarom zou het ook toegepast kunnen worden bij de monitoring van het Programma Aardgasvrije Wijken – bij verschillende initiatieven kan een empowerment-perspectief licht werpen op hoe participatie daar tot stand kwam, en welke factoren daarbij tot empowerment hebben geleid, of juist empowerment hebben verhinderd. Op die manier gebruikt wordt empowerment een monitoringsraamwerk dat ingezet kan worden op het niveau van wijkspecifieke initiatieven.

3. Kennis en monitoring voor de transitie naar aardgasvrije wijken

De overheid wil dat woningen en wijken steeds sneller van aardgas af gaan. Zo'n versnelling is niet voorzien binnen de huidige kennis en kaders voor de energietransitie. Ze veronderstelt dat het aardgasvrij maken van woningen ook gepaard gaat met een kennis- en leerproces, zowel tussen verschillende wijken / gemeenten als over welke beleidskeuzes bijdragen aan het versnellen van de transitie. Met andere woorden, het Programma Aardgasvrije Wijken veronderstelt de aanwezigheid van een effectief kennis- en leerprogramma. In dit Hoofdstuk gaan we nader in op de contouren van zo'n programma, in termen van structuur, kennis- en leerfuncties, en bijbehorende activiteiten.

Bij de monitoring van het Programma Aardgasvrije wijken zijn meerdere partijen betrokken. Natuurlijk het ministerie van Binnenlandse Zaken, de VNG en het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving. En natuurlijk de gemeenten en de partijen uit de 27 huidige proeftuinen voor aardgasvrije wijken.

Structuur van een kennis- en leerprogramma

Transitiekundigen maken vaak onderscheid tussen een lange-termijn toekomstbeeld, met een strategisch karakter, met eventueel een verhaal over de paden naar zo'n toekomst, en een concreet, operationeel beeld van de realiteit vandaag, en dan met name dat hoe de toekomst vandaag al vorm begint te krijgen (Loorbach & Rotmans, 2006). Dat onderscheid is ook van toepassing op de energietransitie: als strategische stip op de horizon een energiesysteem dat geheel op hernieuwbare bronnen van energie draait, met aardgasvrije wijken als één van de paden naar die toekomst toe, en de praktijk van specifieke initiatieven vandaag de dag als bijbehorende concrete, operationele praktijk. In zo'n structuur kun je vier kenmerkende kennis- en leerprocessen onderscheiden (zie Beers et al., ter perse):

1. Binnen initiatieven en wijken
2. Tussen initiatieven en wijken
3. Toekomstbeelden en transitiepaden
4. Van operationeel naar strategisch

Binnen initiatieven en wijken

De wijk-initiatieven geven concreet, operationeel gestalte aan aardgasvrije wijken. Een ontwikkeling die al een tijd aan de gang is. Natuurlijk kent het Programma Aardgasvrije Wijken een eigen werkwijze met 27 initiatief-wijken ('proeftuinen'), waarbij de overheid een

grote rol speelt, maar daarnaast zijn er talloze andere burgerinitiatieven die zich bezig houden met energietransitie, en het aardgasvrij maken van woningen is dan vaak onderwerp van gesprek.

Vanuit het perspectief van kennis en leren is hierbij allereerst van belang dat elk initiatief zich geconfronteerd zal zien met eigen uitdagingen, zal moeten zoeken naar eigen oplossingen, en zo specifieke ervaringen zal opdoen. Dat kan ook niet anders. Juist omdat het aardgasvrij maken van wijken een *transformatieve* opgave betreft, kunnen we niet volstaan met het toepassen van de huidige kennis. Die is er immers nog niet. Veeleer hebben initiatieven het karakter van een expeditie, met allerlei onverwachte kansen en obstakels. Juist de omgang daarmee ligt ten grondslag aan het leren in een initiatief. Elk initiatief leert dus sowieso, en de uitdaging is om dat leren te benoemen, tastbaar te maken en te documenteren, zodat initiatieven zichzelf bewust worden van hun leergeschiedenis, en zodat ze hun eigen ontwikkelingen stevig kunnen funderen op eerdere ervaringen.

Tussen initiatieven en wijken

Vanuit het perspectief van kennis en leren is hierbij verder van belang dat er een grote diversiteit aan wijken en wijkspecifieke omstandigheden bestaat, en dat verschillende initiatieven zich onderscheiden door verschillende rollen van betrokken partijen en verschillende vormen van organisatie. Wat werkt in de ene wijk hoeft niet in de andere te werken – elke wijk vertegenwoordigt een specifieke context. Dat betekent dat saillante lessen niet zonder meer tussen initiatieven uitgewisseld kunnen worden.

Elk initiatief, elke wijk, moet voor zichzelf trachten te bepalen in hoeverre andermans ervaringen van dienst kunnen zijn bij het aardgasvrij maken van de eigen wijk. Een kennis- en leerproces tussen wijken en initiatieven is dus iets anders dan *transmissie van een boodschap*. Een ontmoeting van initiatieven leidt dus niet vanzelfsprekend tot een proces van peer-2-peer leren. Het gaat om het vertalen van lessen tussen contexten. Dat is niet hetzelfde als generaliseren. Het betekent juist dat in gesprek wordt nagegaan in hoeverre een les van de ene context naar de andere vertaalbaar is. Dat kan ook met generieke lessen, maar alleen als ook die vertaalstap naar de eigen context wordt ondersteund.

Toekomstbeelden en transitiepaden

De energietransitie is net zozeer een strategisch proces als een operationeel proces. De beelden van het energiesysteem van de toekomst zijn nog steeds in ontwikkeling. Denk daarbij aan de recente oprisping in het publieke debat over de rol van kernenergie in de toekomst, de mogelijkheden en beperkingen van waterstof, en de recente zorg over hoge temperatuur warmtenetten en langdurige afhankelijkheid van fossiele brandstoffen (Marselis & Hisschemöller, 2018).

We weten dat de transitie nodig is, maar over de juiste richting zijn we nog lang niet uitgesproken. Dat geldt ook voor de transitie naar aardgasvrije wijken. Welke energiedrager moet er centraal staan? Wat is het ideale organisatieniveau? Wat is de rol van de huidige energiebedrijven in de toekomstige warmtevoorziening? Dit zijn strategische vraagstukken die gerelateerd zijn aan de initiatieven van vandaag, maar die ook een eigen dynamiek kennen. Een strategisch lange-termijn vraagstuk wordt door anderen en op andere plaatsen bediscussieerd dan een concreet initiatief.

In dit stuk gaan we ervan uit dat er een specifiek team zal zijn dat zich zal richten op het verkennen van de toekomst. Dat kijkt naar de lange termijn en naar de verschillende paden waarlangs de transitie vorm van krijgen. Dit noemen we hier het “strategisch team”. In het geval van de transitie naar aardgasvrije wijken kunnen we de contouren van dit team al herkennen in de huidige rollen van het ministerie van Binnenlandse Zaken en de VNG. Voor wat betreft de participatie heeft het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving een rol. We kunnen ons daarnaast voorstellen dat ook kennispartijen en maatschappelijke organisaties in het strategisch team vertegenwoordigd zijn, om maximaal de rijkdom van de maatschappelijke diversiteit in perspectieven te kunnen benutten bij het betekenis geven aan hoe de transitie voort gaat.

Nota bene – in bovenstaande maken we geen onderscheid tussen de monitoring van het participatieve proces en de voortgang van de transitie naar aardgasvrije wijken in het algemeen. Vanuit een leerperspectief is dat ook niet logisch. Het is immers niet te voorspellen hoezeer proces-aspecten in de praktijk verknoopt zullen zijn met bijvoorbeeld specifieke technische aspecten van de transitie. Wellicht leent participatie zich bijvoorbeeld bij uitstek voor wijken met veel huiseigendom en slechts beperkt voor wijken met overwegend huurwoningen. Met andere woorden, participatie en transitie in materiële zin kunnen in de transitie naar aardgasvrije wijken niet los van elkaar worden gezien.

Van operationeel naar strategisch

We zien dus een gelaagdheid in het Programma Aardgasvrije Wijken, waarbij er steeds een vertaalslag nodig is tussen de gewenste toekomst (strategisch, lange termijn; bestuurlijk-strategisch niveau) en de innovatieve praktijk van vandaag (operationeel, korte termijn; initiatief-niveau). Een vertaalslag ook, dus, tussen de verschillende partijen die op initiatief-niveau dan wel bestuurlijk / strategisch beleidsniveau actief zijn. Tussen verschillende contexten die normaliter weinig met elkaar in contact staan en aan specifieke onderwerpen en lessen belang hechten. Tussen contexten dus, die een barrière vormen voor een leerproces.

Van alle kennis- en leerprocessen hier besproken is dit wellicht het gemakkelijkst te onderschatten. Maar juist de grote verschillen tussen het concreet-operationele aan de ene kant, en het abstract-strategische aan de andere maken enerzijds een vertaalslag zo noodzakelijk, en anderzijds zo moeilijk. Want het aantal initiatieven is veel groter dan het aantal leden van een eventueel strategisch team voor de transitie naar aardgasvrije wijken. Er is een informatie-asymmetrie. En, wat men in een initiatief als vanzelfsprekend en betekenisvol acht, dat kan vanuit een lange-termijn perspectief irrelevant lijken. En vice versa. Men kent de context van de ander onvoldoende om zelf de vertaalslag te maken.

Kennis- en leerfuncties

We kunnen een aantal specifieke vormen van leren identificeren op basis van de structuur van het Programma Aardgasvrije Wijken, zoals die hierboven beschreven staat. Voor wat betreft de initiatieven zelf gaat het primair om een ervaringsleren. Een kennis- en leerprogrammaleerprogramma kan daarvoor functioneel zijn door geleerde lessen te expliciteren (ervaringsleren is vaak onbewust en daardoor impliciet) en binnen een initiatief te delen, zodat een initiatief een eigen leergeschiedenis opbouwt. En het kan functioneel zijn door lopende leervragen op de agenda te zetten en daar te houden, tot dat ze beantwoord zijn (of niet meer relevant).

Wat betreft de uitwisseling tussen initiatieven en wijken kan het gezien worden als een *constructivistisch* proces van peer-2-peer leren (vergelijk Jonassen, 1991); je luistert actief naar wat de ander bijdraagt, be vraagt wat de ander zo saillant vindt, en maakt dan de vertaalslag naar de eigen context. Voor zo'n soort leerproces is het belangrijk om mensen met elkaar in gesprek te laten gaan, ervoor te zorgen dat ze elkaar ontmoeten, en dat ze hun leervragen helder hebben. Op zich kan het al helpen om zulke ontmoetingen mogelijk te maken, met behulp van symposia. Daarenboven helpt het om het programma en de ondersteuning ervan zo op te zetten dat het niet bij een uitwisseling van lessen blijft, maar dat ook de daarbij behorende vertaalslag van wijk naar wijk en van initiatief naar initiatief gericht plaats vindt. In het Programma Aardgasvrije Wijken zou hier een mooie taak weggelegd kunnen zijn voor het kennisprogramma dat de VNG voor haar leden organiseert.

Een transitiekundige verwachting op strategisch niveau betreft toekomstverkenning en systeemanalyse. Daarbij horen ook concrete leervragen – welke verschillende oplossingen voor aardgasvrije wijken zijn er? Welke institutionele belemmeringen spelen een rol bij de adoptie en ontwikkeling daarvan? Hoe beïnvloeden wijkkenmerken de transitie? Ook dit rapport gaat in op zulke vragen, door een insteek te leveren voor het identificeren van factoren die participatie beïnvloeden, door te reflecteren op hoe een overheid kan

bijdragen aan participatie. Een belangrijke kennisfunctie betreft ook hier het bijhouden van leervragen en het documenteren van geleerde lessen.

Wellicht de belangrijkste functie betreft de vertaalslag van het initiatieveniveau naar het “strategisch team.” Welke leerervaringen van de initiatieven / wijken geven antwoord op strategische vragen voor de lange termijn? De bijbehorende leerfunctie gaat hier wederom om het maken van een vertaalslag, maar dan met dien ten verstande dat alle initiatieven tezamen veel leerervaringen zullen opdoen ten opzicht van de hoeveelheid informatie die kan worden verwerkt door een strategisch team. Waar je idealiter een ontmoetingsfunctie zou wensen, daar zal een deel van deze vertaalslag ook op papier plaats moeten vinden, gegeven beperkingen in tijd en capaciteit.

Activiteiten in een kennis- en leerprogramma: Reflexieve monitoring

Transformatieve sociale innovatie is een specifieke, transitiegerichte insteek voor participatie. En analoog daaraan vergen transitievraagstukken ook specifieke ondersteuning voor leren en monitoring. Waar klassieke monitoring met name gericht is op meten en afrekenen (zijn de beoogde doelen behaald? Zijn de middelen kosten-efficiënt benut?), daar vergt een transitievraagstuk monitoring gericht op leren en bijsturen. Met vragen zoals: Welke kansen en obstakels kunnen we verwachten en hoe gaan we daar mee om? In hoeverre zijn onze doelen nog de juiste doelen? Welke onverwachte mede- en tegenstanders kunnen we aan ons binden?

Reflexieve monitoring is een ondersteuning van kennis en leren in transities gericht op leren en bijsturen (Van Mierlo et al., 2010). Ten diepste vertegenwoordigt reflexieve monitoring een veranderings-gerichte houding ten opzichte van bestaande systemen, net zoals bij transformatieve sociale innovatie het geval is. Die houding is vervolgens vertaald in de rol van een *monitor*, een persoon of een groep personen, die het leren en reflecteren van innovatie-initiatieven vanuit die houding ondersteunt. Inmiddels bestaat er een veelvoud aan methoden en technieken voor reflexieve monitoring, die steeds gericht afgestemd kunnen worden op een specifieke situatie en/of een specifiek leerproces. Reflexieve monitoring heeft haar wortels in theorie over ‘reflexive governance’ (zie Beck, 2006) en is nog steeds in ontwikkeling.

‘Eye-opener’ workshops en dynamische leeragenda’s

In een ‘eye-opener’ workshop kijken de leden van een initiatief gezamenlijk terug op een periode tot ongeveer twee jaar. Belangrijke gebeurtenissen worden op een tijdlijn gezet, en daarna wordt voor elke gebeurtenis besproken wat er precies aan de hand was, hoe de leden van het initiatief reageerden, en wat dat opleverde. Elke gebeurtenis in de tijdlijn van een initiatief wordt op die manier besproken als een potentieel leermoment. De

bijbehorende eye-openers worden benoemd, gedeeld, en gedocumenteerd. Op deze manier ontstaat er een leergeschiedenis van een initiatief die toegankelijk is voor alle deelnemers.

De dynamische leeragenda is een manier om vooruit te kijken. Het is een lijst met leervragen waarvan periodiek wordt bijgehouden in hoeverre hij nog up-to-date is en wat voor antwoorden er op de leervragen aan het ontstaan zijn. Zo kan een dynamische leeragenda ook een instrument zijn om een geschiedenis bij te houden van geleerde lessen. Daarnaast helpt de dynamische leeragenda om lange-termijn doelen en vragen bij te houden en aan te passen waar mogelijk. Zo helpt de dynamische leeragenda tegen gaan dat een initiatief gekaapt wordt door dagelijkse beslommeringen.

Eye-opener workshops en dynamische leeragenda's kunnen zowel door initiatieven als door een strategisch team gebruikt worden, waarbij vermoedelijk het accent bij het strategisch team zal liggen op de dynamische leeragenda, en bij initiatieven op eye-opener workshops.

“Warmtedagen”

Warmtedagen bestaan nog niet. Maar we kunnen ons goed voorstellen dat er een jaarlijks warmtefestival plaats gaat vinden waar initiatieven zich kunnen presenteren, waarin ze elkaar workshops kunnen geven op basis van hun eigen leerervaringen, en waar ze de ervaringen van anderen kunnen overwegen, in het licht van hun eigen doelen, belangen en omstandigheden.

De warmtedagen kunnen functioneren als een aanvulling op eye-opener workshops en dynamische leeragenda's – initiatieven brengen hun leerervaringen mee zoals gedocumenteerd met de eye-opener workshops en ze bevragen andere initiatieven op basis van hun dynamische leeragenda's. Zo dragen deze instrumenten eraan bij dat de warmtedagen niet louter uitlopen op presentatie van informatie, maar dat ze ook leiden tot een gerichte vertaalslag van lessen tussen wijken en initiatieven, dus tot een effectief proces van peer-2-peer leren. Een soort 'leer-netwerk' voor warmte-initiatieven.

In de opzet van de 'warmtedagen' zou samengewerkt kunnen worden met burgerinitiatieven en de groeiende beweging van energiecoöperaties. Organisaties als Energie Samen – de koepelorganisatie voor duurzame energie-initiatieven van burgers – en Stichting HIER Klimaatbureau – een campagne en kennisbureau voor duurzame energie-initiatieven – hebben al veel ervaring in het ondersteunen van, en kennis over, burgerinitiatieven en energiecoöperaties, en organiseren reeds kennis en netwerk bijeenkomsten voor deze initiatieven. In plaats van een parallelle leerstructuur aan te leggen zou het samenwerken met, en versterken van, deze activiteiten een versnellende

werking kunnen hebben. We kunnen ons voorstellen dat zulke warmtedagen een manier kunnen zijn om de bijeenkomsten van het kennisprogramma van de VNG over aardgasvrije wijken in te vullen. Sowieso verwachten we dat het gebruik van dynamische leeragenda's en eye-opener workshops een belangrijke bron van kennis kan zijn voor dat kennisprogramma.

Meerwaardedocumenten

De vertaalslag van concreet-operationeel naar abstract-strategisch is het gemakkelijkst te onderschatten. De praktische uitdaging is de veelheid aan initiatieven / wijken ten opzichte van één strategisch team. Stel je voor dat elk initiatief een jaarlijks voortgangsrapport produceert, dan legt de verwerking daarvan een enorm beslag op de tijd van het strategisch team.

Meerwaardedocumenten (Beers et al., ter perse) beperken zich tot een beknopte samenvatting van precies die ervaringen die saillant zijn vanuit het perspectief van het strategisch team, bijvoorbeeld doordat ze gekoppeld kunnen worden aan een vraag op de dynamische leeragenda, of omdat ze onverwacht relevante informatie over een toekomstbeeld opleveren.

Een meerwaardedocument begint met een strategische aanleiding en vraag, benoemt vervolgens relevante leerervaringen uit initiatieven, en sluit af met mogelijk handelingsperspectief voor het strategisch team (acties richting beleid en bestuur, bijvoorbeeld om institutionele belemmeringen te agenderen bij het beleid). In het geval van de transitie naar aardgasvrije wijken zou het raamwerk voor empowerment uit Hoofdstuk 2 gebruikt kunnen worden om lessen in het meerwaardedocument te rubriceren en te vertalen naar handelingsperspectief.

Ter besluit

Dit rapport is geschreven voor het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving, met als specifieke opdracht om een overzicht te geven van organisaties, activiteiten, en de belangrijkste sociaal-maatschappelijke en participatieve aspecten die burgers doen overgaan tot / weerhouden van duurzame energie in wijken, en om te reflecteren op de belangrijkste vraagstukken in het licht van sociaal-maatschappelijke invloeden op de energietransitie en welke kennis daarover ontbreekt.

In de literatuurlijst en de Appendix geven we een incompleet overzicht van onderzoeken op het gebied van participatie en energietransitie. Dat is niet helemaal hetzelfde als verondersteld in de opdracht die wij hebben gekregen. Het geeft in ieder geval geen overzicht over de organisaties en activiteiten die bijdragen aan onze kennis over participatie in de transitie naar aardgasvrije wijken. Dat komt in belangrijke mate doordat zulke specifieke informatie nog grotendeels ontbreekt. Het overzicht biedt wel uitgebreid inzicht in participatie in de energietransitie in bredere zin.

Participatie in de praktijk van de energietransitie

In dit rapport zijn we eerst in gegaan op wat participatie inhoudt in de praktijk van de energietransitie. Dat hebben we gedaan op basis van cases die besproken zijn in de wetenschappelijke literatuur en op basis van bevindingen van het TRANSIT project. De cases maakten duidelijk dat we al een lange lijst van factoren kunnen identificeren die van invloed zijn op (participatie in) de energietransitie, maar ook dat specifieke kennis over de transitie naar aardgasvrije wijken nog uitermate schaars is.

Over de praktijk van participatie zelf kunnen we het volgende concluderen: centraal staat de participatie in een maatschappelijk vraagstuk, die bij allerlei verschillende partijen (burgers, bedrijven, kennispartijen, overheden) kan beginnen, vanuit allerlei verschillende rollen. Een specifieke rol voor de overheid is daarbij niet noodzakelijk, en de overheid hoeft ook niet initiator te zijn van het participatieve proces. Noch hoeft er sprake te zijn van specifiek beleid waarin niet-overheden participeren; het vraagstuk staat centraal, niet het beleid.

Participatie als Transformatieve Sociale Innovatie

Vervolgens hebben we vanuit de theorie belicht welke zienswijze op participatie goed past bij de transitie naar aardgasvrije wijken. Eén van de eerste kritische perspectieven op participatie is de inmiddels alom bekende participatieladder van Arnstein (1969). Deze ladder geeft aan hoe burgers participeren in overheidsbeleid en maakt duidelijk dat sommige vormen van participatie eigenlijk louter symbolisch zijn, en dat participatie

zelden leidt tot het delen van macht en middelen. Dat laatste is ook de kritische noot die haar werk aandraagt.

Tegelijkertijd lijkt de transitie naar aardgasvrije wijken om een genuanceerder perspectief te vragen, dat beter recht doet aan actordiversiteit dan Arnstein's burger-overheid dichotomie, en dat uit gaat van maatschappelijke vraagstukken in plaats van overheidsbeleid. Transformatieve Sociale Innovatie herdefinieert participatie als een bijdragen, vanuit een palet aan partijen, aan het omgaan met een maatschappelijk probleem. Sociale innovatie-initiatieven lopen vaak voor in het aankaarten en aanpakken van deze problemen ten opzichte van beleid. Transformatieve Sociale Innovatie kan vanuit alle partijen in de maatschappij komen, overheden kunnen sociale innovatie (en dus participatie) ook 'uitlokken'. Transformatieve Sociale Innovatie biedt een perspectief op participatie dat goed aansluit bij de transitie naar aardgasvrije wijken.

Empowerment en het organiseren participatie

Binnen Transformatieve Sociale Innovatie geldt empowerment als het proces dat ertoe leidt dat mensen gaan participeren. Empowerment is daarmee ook een lens om op zoek te gaan naar factoren die leiden tot participatie. We hebben een zestal dimensies van empowerment benoemd die behulpzaam kunnen zijn bij het vinden van zulke factoren: autonomie, competentie, gemeenschapsgevoel, impact, zingeving en veerkracht. We hebben ook voor elk van die dimensies één of meerdere voorbeelden van factoren geïdentificeerd die mogelijk bijdragen aan participatie in de transitie naar aardgasvrije wijken. In de loop van het Programma Aardgasvrije Wijken kan empowerment gebruikt worden als raamwerk om factoren voor participatie te identificeren, aan de hand van de concrete ervaringen en leerresultaten die opgedaan worden in de proeftuinen.

De complexiteit van processen van empowerment maakt dat participatie beperkt organiseerbaar is. Er is zo'n veelheid van factoren in het spel dat dat gepaste bescheidenheid van de overheid vergt. Er is niet één optimaal participatieproces. In plaats daarvan helpt maatwerk, met respect voor de wijkspecifieke situatie en voor wat er al gebeurt op het gebied van participatie, vanuit een houding van gelijkwaardigheid, en flexibel ten aanzien van de mogelijkheden die de situatie biedt om participatie te versterken. Waar een duidelijke routekaart voor participatie ontbreekt, daar kan empowerment hulp bieden aan de overheid bij het bepalen van de koers.

Monitoring in de transitie naar aardgasvrije wijken

Het Programma Aardgasvrije wijken belooft een gelaagd proces te worden, met zowel concrete, operationele proeftuinen in wijken als strategische vraagstukken voor de lange termijn op nationaal niveau. En toegespitst op een transitievraagstuk. Daarbij past een monitoringsaanpak gericht op leren en bijsturen. We stellen ons voor dat het daarbij

belangrijk is om leren te ondersteunen 1) binnen proeftuinen / wijken; 2) tussen proeftuinen / wijken; 3) binnen een strategisch team; en 4) tussen proeftuinen / wijken en het strategisch team.

Bij alle vier deze leer-uitdagingen is het van belang om het leerproces daarbij te zien als een vertaalslag tussen verschillende perspectieven, waarbij wat voor de één vanzelfsprekend is, voor de ander uit de lucht komt vallen en nadere duiding behoeft. Peer-2-peer learning is daarbij belangrijk en aantrekkelijk, maar biedt op zich weinig garanties voor een effectief leerproces en is in de praktijk ook niet altijd haalbaar. Daarom vergt elk van de vier leerprocessen ook specifieke ondersteuning. Naar onze verwachting zullen inhoud en proces van de transitie daarbij dusdanig met elkaar samenhangen dat het aanbeveling verdient om de participatie en de transitie in materiële zin samen te monitoren.

De transitie naar aardgasvrije wijken is een complex proces met een belangrijke rol voor participatie. In dit rapport hebben we een aantal grondslagen voor die participatie aangedragen en suggesties gedaan voor wat dat betekent voor het versterken van participatie, voor de monitoring van de transitie, en de rol van de overheid. Wij hopen dat we daarmee bijdragen aan empowerment in de wijken, en vooral dat we de overheid handvatten kunnen bieden bij de verdere transitie.

Literatuur

- Amin, A., & Howell, P. (2016). Thinking the commons. In *Releasing the Commons* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315673172-1>
- Arnstein, S. R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*, 35(4), 216–224.
- Avelino, F., & Rotmans, J. (2011). A dynamic conceptualization of power for sustainability research. *Journal of Cleaner Production*, 19(8), 796–804.
- Avelino, F., Dumitru, A., Sipolla, C., Kunze, I. & Wittmayer, J. (ter perse). Translocal Empowerment in Transformative Social Innovation Networks. *European Planning Studies: special issue on «Bridging Local Embeddedness and Global Dynamics – The Economics of Social Innovation»*.
- Avelino, F., & Rotmans, J. (2011). A dynamic conceptualization of power for sustainability research. *Journal of Cleaner Production*, 19(8), 796–804.
- Avelino, F., & Wittmayer, J. M. (2016). Shifting power relations in sustainability transitions: a multi-actor perspective. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 628–649.
- Beck, U. (2006). Reflexive governance: politics in the global risk society. In J.-P. Voss, D. Bauknecht & R. Kemp (Eds.), *Reflexive governance for sustainable development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Beers, P. J., Turner, J. A., Rijswijk, K., Williams, T., Barnard, T., & Beechener, S. (In Press). Learning or evaluating? Towards a negotiation-of-meaning approach to learning in transition governance. *Technological Forecasting and Social Change*.
- Boon, F. P., & Dieperink, C. (2014). Local civil society based renewable energy organisations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development. *Energy Policy*, 69, 297–307. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.01.046>
- Bollier, D. n.d. Commoning as a Social Paradigm. *The next system project*
- Bollier, D., & Helfrich, S. (2015). *Patterns of Commoning*. The Commons Strategies Group. Retrieved from <http://patternsofcommoning.org/contents/>
- Chilvers, J., & Longhurst, N. (2016). Participation in Transition(s): Reconceiving Public Engagements in Energy Transitions as Co-Produced, Emergent and Diverse. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 18(5), 585–607. <https://doi.org/10.1080/1523908X.2015.1110483>
- De Moor, T. (2011). From common pastures to global commons: a historical perspective on interdisciplinary approaches to commons. *Natures Sciences Societes*, 19(4), 422–431.
- HIER Opgewekt, 2018, Lokale Energie Monitor 2018.
- Berenschot (2018). *Invoering van een rendementseis voor verwarmingsinstallaties in gebouwen en versnellen transitie naar alternatieven*. Manifest, ondertekend door Greenpeace, Uneto-VNI, VFK, NVDE, Natuur & Milieu, DHPA, Energie Nederland, Enpuls, STEK, Eneco, Essent, BDH, Milieudefensie, Gasunie en KVG.N.

- Jonassen, D. H. (1991). Objectivism versus constructivism: do we need a new philosophical paradigm? *Educational Technology Research and Development*, 39(3), 5-14.
- Kostakis, V. (2018). In defense of digital commoning. *Organization*, 25(6), 812–818.
<https://doi.org/10.1177/1350508417749887>
- Kuhk, A., & Vloehbergh, G. (2018). How local re-commoning initiatives set a spark for global challenges.pdf. Presented at the 54th ISOCARP conference, Bodo, Norway.
- Linebaugh, P. 2009. *The Magna Carta Manifesto: liberties and commons for all*. Oakland. University of California Press.
- Loorbach, D., & Rotmans, J. (2006). Managing transitions for sustainable development. In X. Olsthoorn & A. J. Wieczorek (Eds.), *Understanding industrial transformation: Views from different disciplines* (Vol. 44, pp. 187-206). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Marselis, I., & Hisschemöller, M. (2018). 'Het moet niet te avontuurlijk worden.' Een onderzoek naar de institutionele barrières voor een wijkgebonden warmtevoorziening in Amsterdam. DRIFT, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Oliver, J. E. (2001). *Democracy in suburbia*. Princeton University Press. In: Rudd, D.R. (2002). Book review *Democracy in suburbia*. *American Political Science Review*, 96(4), 831.
- Ostrom, E. (2003). How Types of Goods and Property Rights Jointly Affect Collective Action. *Journal of Theoretical Politics*, 15(3). Retrieved from
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0951692803015003002>
- Parker, P., & Schmidt, S.
- Rijksoverheid (2017). Enabling urban commons. *CoDesign*, 13(3), 202–213.
<https://doi.org/10.1080/15710882.2017.1355000> Verplichte gasaansluiting voor nieuwbouwwoning vervalt. Nieuwsbericht | 27-06-2017 | 09:09.
<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2017/06/27/verplichte-gasaansluiting-voor-nieuwbouwwoning-vervalt> (bezocht: 27-3-2019).
- Rotmans, J., Kemp, R., & Van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: Transition management in public policy. *Foresight/ the journal of future studies, strategic thinking and policy*, 03(01), 1-17.
- Schreuer, A. (2016). The establishment of citizen power plants in Austria: A process of empowerment? *Energy Research & Social Science*, 13, 126–135.
<https://doi.org/10.1016/j.erss.2015.12.003>
- Szulecki, K. (2018). Conceptualizing energy democracy. *Environmental Politics*, 27(1), 21–41.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2017.1387294>
- Tijssen, P., & Van Dooren, W. (2016). Who you are/where you live: do neighbourhood characteristics explain co-production? *International Review of Administrative Sciences*, 82(1), 88-109.
- Van Eijk, C., & Steen, T. (2016). Why engage in co-production of public services? Mixing theory and empirical evidence. *International Review of Administrative Sciences*, 82(1), 28-46.

- Van Mierlo, B., Regeer, B., Van Amstel, M., Arkesteijn, M., Beekman, V., Bunders, J., et al. (2010). *Reflexive monitoring in action: A guide for monitoring system innovation projects*. Oisterwijk, The Netherlands: Boxpress.
- Varvarousis, A. & Kallis, G., 2017. *Commoning against the crisis*. In: Manuel Castells et al. (eds). *Another Economy Is Possible. Culture and Economy in a Time of Crisis*. Cambridge. Polity Press
- Weaver, P., Dumitru, A., García-Mira R., Lema-Blanco, A., Muijsers, L. and Vasseur, V. (2016) *Transformative social innovation report: Timebanking*. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant agreement no: 613169
<http://www.transitsocialinnovation.eu/content/original/Book%20covers/Local%20PDFs/253%20Time%20Banks%20-%20Case%20study%20report%20Time%20Banks-2017.pdf>
- Wilcox, D. (1994). *The guide to effective participation*. <http://ourmuseum.org.uk/wp-content/uploads/The-Guide-to-Effective-Participation.pdf>
- Wittmayer, J.M , & Rach, S (2016). *Participatory Budgeting in the Indische Buurt*; Chapter 5 of TRANSIT Case Study Report Participatory Budgeting. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant Agreement no: 613169
- WRR: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012). *Vertrouwen in burgers* (Vol. 88). Amsterdam University Press.
- Zhang, J. Y., & Barr, M. (2018). *The transformative power of commoning and alternative food networks*. *Environmental Politics*, 0(0), 1–19.
<https://doi.org/10.1080/09644016.2018.1513210>

Appendix 1 – Lijst van Organisaties en Projecten

1. Organisaties

Organisaties	Website	Beschrijving	Relevant(e) publicatie(s)
RESCOOP	https://www.rescoop.eu/	Europese koepelorganisatie voor energie coöperaties. Betrokken bij een groot aantal onderzoeksprojecten over energie coöperaties.	Bijvoorbeeld: het MECISE project richt zich op de samenwerking tussen gemeentes en energie coöperaties (https://www.rescoop-mecise.eu/) en geeft daarmee inzicht in de rol van gemeentes in het sociale innovatie proces en de activatie van de burger in energie vraagstukken. Andere relevante projecten zijn: WISEPower (sociale acceptatie van wind energie, lokale betrokkenheid in het plannen van windparken); CommunityPower (lokaal eigenschap duurzame energie); ECCO (helpen groeien van lokale energie initiatieven); en RESCOOP+ (de rol van energie coöperaties in het behalen van energie besparingen).
ECOLISE	https://www.ecolise.eu/	Europees netwerk voor gemeenschapsinitiatieven rondom klimaat verandering en duurzaamheid. Onderzoek naar/over dit soort initiatieven is een hoofdonderdeel van hun werkzaamheden. Ze zijn bijvoorbeeld betrokken bij het URBANA onderzoeksproject waar DRIFT ook onderdeel van is.	Bijvoorbeeld: het TESS onderzoeksproject (2013-2016) keek naar de rol van gemeenschaps- en burger initiatieven in het ontwikkelen van een duurzame en broeikasgas arme maatschappij. Zie bijvoorbeeld de publicatie <i>Success Factors of Community-based Sustainability Initiatives – RESULTS from TESS</i> die inzicht geeft in welke factoren invloed hebben op het wel of niet deelnemen aan zo'n initiatief (http://www.tess-transition.eu/wp-content/uploads/2016/10/Tess_draft_Policy-Brief_success_1-1.pdf)
ENERGY DEMOCRACY	http://www.energy-democracy.net/	Open kennis platform van de 'internationale alliantie voor energie democratie' en verbindt meer dan 300 organisaties en onderzoekers. Heeft een kennisbank over burger initiatieven in de energie sector wereldwijd (met name Europa, V.S.,	Zie: http://www.energy-democracy.net/?cat=142 voor rapporten over thema's als energie armoede, energie democratie, gender gelijkheid, lokaal eigendom, etc.

		Zuid Amerika).	
International Observatory on Participatory Democracy	https://oidp.net/en/	Een wereldwijd netwerk van steden, verenigingen, organisaties, en onderzoeksinstituten die geïnteresseerd zijn in het leren, en kennis uitwisselen, over participatieve democratie in gemeentes.	Zie https://oidp.net/en/contents.php?id=1 voor een overzicht van hun werk.

2. Onderzoeksprojecten

Naam	Website	Beschrijving	Relevant(e) publicatie(s)
SONNET (2019 – 2022)	Nog niet beschikbaar	Het SONNET project – SOCIAL INNOVATION IN ENERGY TRANSITIONS: Co-creating a rich understanding of the diversity, processes, contributions, success and future potentials of social innovation in the energy sector – heeft als doel om meer inzicht te krijgen in de diversiteit, processen, en bijdrage van sociale innovatie in de energie sector. Verder wil het kritisch kijken naar het succes van sociale innovatie in de energie sector en hun potentieel in het ondersteunen en versnellen van de energie transitie. Het werkt hiervoor samen met 6 Europese steden om case-studies uit die steden te bestuderen.	Nog geen publicaties beschikbaar
PROSEU (2018-2022)	https://proseu.eu/	Het PROSEU onderzoeksproject onderzoekt hoe het prosumeren van energie in Europa vergroot kan worden. Hiervoor kijkt het naar collectieve initiatieven die energie produceren voor eigen gebruik. Het doel is om inzicht te krijgen in welke 'incentive structures' nodig zijn om prosumeren te verspreiden en ondersteunen en tegelijkertijd participatie, inclusiviteit, en transparantie te waarborgen.	Nog geen publicaties beschikbaar.
POWERSHIFTS (2017-2019)	https://power-shifts.com/	Onderzoekt de impact van initiatieven rondom gedecentraliseerde hernieuwbare energie systemen op bestaand (energie) beleid. Het keek voornamelijk naar de manier waarop burger-, gemeenschaps-, en coöperatieve energie projecten invloed hadden op beslissingspatronen in beleid, en een grotere rol op zich namen als beïnvloeders van beleid.	<ul style="list-style-type: none"> • Case study the Netherlands (forthcoming autumn 2019) (https://power-shifts.com/case-study-the-netherlands/)
Amsterdam Bouwt Coalitie (2017-2019)	https://drift.eur.nl/projects/amsterdam-bouwt-coalitie-abc/	In het tweejarige ABC-project werd onderzocht of partijen vanuit de niche (opkomende sociale en technische innovaties) in samenwerking met partijen gelieerd aan het energieregime (bestaande instituties, de energiesector) een nieuwbouwwijk kunnen realiseren voor Amsterdam waarin de eindgebruikers een innovatief wijk gebonden energiesysteem in eigendom hebben.	<ul style="list-style-type: none"> • Marselis, I. & Hisschemöller, M. (2018) 'Het moet niet te avontuurlijk worden': Een onderzoek naar institutionele barrières voor een wijkgebonden warmtevoorziening in Amsterdam. (https://drift.eur.nl/publications/institutionele-barrieres-wijkgebonden-warmtevoorziening/) • Marselis, I., Bischof, K. & Hisschemöller, M. (2018). 'Daar brandt een vlammetje onder': Focusgroep onderzoek naar de kansen en barrières voor een coöperatieve warmtetransitie in Amsterdam. DRIFT (https://drift.eur.nl/nl/publicaties/abc-rapport-daar-brandt-een-vlammetje-onder/)

SHAPE ENERGY (2017-2019)	https://shapeenergy.eu/	Een platform voor energie gerelateerde sociale- en geesteswetenschappen met als doel kennis over energie en de energie transitie uit deze disciplines verder te ontwikkelen en te verspreiden	<ul style="list-style-type: none"> • Fox, E, Foulds, C. and Robison, R., 2017. Energy & the active consumer - a social sciences and humanities cross-cutting theme report. Cambridge: SHAPE ENERGY (https://shapeenergy.eu/wp-content/uploads/2017/07/SHAPE-ENERGY_ThemeReports_ENERGY-THE-ACTIVE-CONSUMER.pdf)
ENABLE EU (2016- 2019)	http://www.enable-eu.com/about-us/	Doel van het ENABLE EU onderzoeksproject is om de implementatie van de Energie Union door de EU te ondersteunen. Het onderzoekt wat de keuzes van mensen in het consumeren van energie bepaald. Het kijkt naar transport, warmte & koelte, en elektriciteit. Het kijkt hiervoor, onder andere, naar sociale, culturele, technologische, en economische factoren die van invloed zijn op gedrag en keuzes van individuen als het gaat om energie.	<ul style="list-style-type: none"> • ENABLE EU, 2019, Final report on social and cultural factors impacting energy choices and behavior. http://www.enable-eu.com/wp-content/uploads/2019/03/ENABLE.EU_D4.6.pdf • ENABLE EU, 2018, synthesis report on the 'heating & cooling' case study. http://www.enable-eu.com/wp-content/uploads/2018/10/ENABLE.EU-D4.4.pdf • Voor alle resultaten van dit onderzoek tot op heden zie: http://www.enable-eu.com/downloads-and-deliverables/
Participatory City Making (2016-2019)	https://participatorycitymaking.nl/	Richt zich op het ontwikkelen van een raamwerk waarmee via kleine experimenten burger initiatieven en lokale overheden hun capaciteit tot 'participatory city making' kunnen vergroten. 'City making' gaat over het ontwikkelen van de stedelijke ruimte in een co-creatief proces tussen overheid, ondernemers, en burgers. Het is gericht op het creëren van nieuwe oplossingen voor stedelijke vraagstukken.	<ul style="list-style-type: none"> • De Koning, J., Puerari, E., Mulder, I., & Loorbach, D (2018) Design-enabled Participatory City Making. (https://www.researchgate.net/publication/327065212_Design-Enabled_Participatory_City_Making) • Puerari, E.; De Koning, J.I.J.C.; Von Wirth, T.; Karré, P.M.; Mulder, I.J.; Loorbach, D.A. Co-Creation Dynamics in Urban Living Labs. <i>Sustainability</i> 2018, 10, 1893. (https://www.mdpi.com/2071-1050/10/6/1893) • De Koning, J., Puerari, E., Mulder, I., & Loorbach, D (2017) Ten Types of Emerging City Makers. Relating Systems Thinking and Design Working Paper (https://pure.tudelft.nl/portal/files/43491455/De_Koning_Puerari_Mulder_and_Loorback_2017_Ten_types_of_emerging_city_makers.pdf)

RESPONSE (2015-2019)	https://www.tudelft.nl/tbm/onderzoek/projecten/response/	Nieuwe energie technologieën zijn vaak een bron van controverse. Denk bijvoorbeeld aan protest tegen wind parken, biogas installaties, hoogspanningskabels, schalie gas, en zonneparken. Controversen articuleren de conflicterende waarden van mensen en brengen onverwachte maatschappelijke en ethische risico's aan het licht. Dit onderzoeksproject gebruikt deze controverses als een bron van informatie. Het probeert zo oplossingen te vinden om publiek-private beslissingen te verbeteren gericht op maatschappelijk verantwoorde energie projecten.	<ul style="list-style-type: none"> Cuppen, E. 2018. The value of social conflicts. Critiquing invited participation in energy projects. Energy Research and Social Science, 5, 28-32 (https://pure.tudelft.nl/portal/en/publications/the-value-of-social-conflicts-critiquing-invited-participation-in-energy-projects(bc6b683a-5a6b-4caf-9353-9ad6d8d3ff28).html)
TRANSIT (2014-2017)	http://www.transitsocialinnovation.eu/home	Het Europese TRANSIT (Transformative social innovation theory) onderzoeksproject heeft tussen 2014 en 2017 verschillende sociale innovatie initiatieven, en netwerken van initiatieven, onderzocht. Het keek naar het ontstaan en ontwikkeling van sociale innovatie netwerken, analyseerde in hoeverre sociale innovatie bijdraagt aan systeem verandering, en onderzocht hoe deelname aan dit soort innovaties deelnemers 'empowerde'. De 'case studies' van dit project omvatten initiatieven uit verschillende landen en sectoren, van 'Fablabs' (digitale fabricatie werkplaatsen) en 'Hackerspaces' tot netwerken van coöperatieve banken en experimenten in 'participatory budgetting', van 'time banks', 'transition towns', en ecodorpen tot bewegingen van kleinschalige boeren, 'impacthubs', en de Slow Food beweging.	<p>Zie bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> TRANSIT (2017) Transformative social innovation – what have we learned in four years of research? Pennink, C. and L. Zijderwijk (2015) Governance Tools for Transformative Social Innovation: 2nd Training tool, TRANSIT Deliverable 6.4.
SI-DRIVE (2014-2017)	https://www.si-drive.eu/	Het SI-Drive project had als doel om verschillende sociale innovatie praktijken in kaart te brengen. Specifiek keek het naar de succesfactoren van sociale innovatie in 7 beleidsthema's, waaronder energie.	<ul style="list-style-type: none"> Social Innovation Atlas, 2018 (https://www.socialinnovationatlas.net/articles/) Social Innovation in the Energy Supply, 2015 (https://www.si-drive.eu/wp-content/uploads/2015/12/D7_1-Policy-Field-Report-Energy-Supply-2015-Summary.pdf) Mapping the World of Social Innovation: A Global Comparative Analysis across Sectors and World Regions, 2016 (https://www.si-drive.eu/wp-content/uploads/2016/07/SI-DRIVE-D1-4-Comparative-Analysis-2016-08-15-final.pdf)
PATHWAYS (2014-2016)	https://www.pathways-project.eu	Een van de onderdelen van dit onderzoeksproject keek naar wat er nodig is voor een transitie in de warmte sector. Geeft zowel inzicht in fysieke als meer sociale innovatie/gedragsaspecten	<ul style="list-style-type: none"> PATHWAYS Final Policy Brief: heating, 2017 (https://www.pathways-project.eu/sites/default/files/PATHWAYS%20final)

			<p>%20policy%20brief%20heating_O.pdf)</p> <ul style="list-style-type: none"> • PATHWAYS Final Policy Brief: electricity, 2017 (https://www.pathways-project.eu/sites/default/files/PATHWAYS%20final%20policy%20brief%20electricity.pdf) <p>Er zijn meerdere case studies over hitte beschikbaar in de volgende database: https://www.pathways-project.eu/Database</p>
ARTS (2013-2016)	http://acceleratingtransitions.eu/	Het ARTS (Accelerating and Rescaling Transitions to Sustainability) project had als doel te begrijpen op welke manier transitie-initiatieven bijdragen aan de versnelling van duurzaamheidstransities, en te onderzoeken welke voorwaarden de verandering naar een duurzame en fossielvrije samenleving drijven. ARTS heeft hiermee bijgedragen aan beleid, praktijk en theorie, en creëerde mogelijkheden voor sociale innovatie en nieuwe sturingsinstrumenten, door duurzaamheidsinitiatieven in Europese stedelijke regio's te verbinden en versnellen. Het consortium van ARTS bestond uit 10 partners in 10 Europese landen.	<ul style="list-style-type: none"> • Frantzeskaki, N., Dumitru, A., Anguelovski, I., Avelino, F., Bach, M., Best, B., ... Rauschmayer, F. (2016). Elucidating the changing roles of civil society in urban sustainability transitions. <i>Current Opinion in Environmental Sustainability</i>, 22, 41–50. https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.008
MUSIC (2010-2015)	https://drift.eur.nl/projects/music/	Het MUSIC project (Mitigation in Urban Areas: Solutions for Innovative Cities) had als doel om de integratie van maatregelen gericht op CO2 en reductie van energiegebruik in stedelijk beleid, activiteiten en de gebouwde omgeving te versnellen.	<ul style="list-style-type: none"> • Roorda, C., Wittmayer, J., Henneman, P, Steenberg, F. van, Frantzeskaki, N., Loorbach, D., Transition management in the urban context: guidance manual. DRIFT, Erasmus University Rotterdam, Rotterdam, 2014

Appendix 2 – Database wetenschappelijke literatuur: Participatie, sociale innovatie, individuele factoren en energie

Onderwerp: participatie (gericht op acceptatie) in de energie sector algemeen

Auteur(s)	Jaar	Titel	Link
Akerboom, S.	2018	Between public participation and energy transition	https://pure.uva.nl/ws/files/29168731/Front_matter.pdf
Von Wirth, T., Gislason, L., & Seidl, R.	2018	Distributed energy systems on a neighborhood scale: Reviewing drivers of and barriers to social acceptance	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364032117313412?via%3Dihub
Fraune, C., & Knodt, M.	2017	Challenges of Citizen Participation in Infrastructure Policy-Making in Multi-Level Systems—The Case of Onshore Wind Energy Expansion in Germany	
Susser, D., Doring, M, & Ratter, B.	2016	Harvesting energy: Place and local entrepreneurship in community-based renewable energy transition	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421516305638
Jolivet, E., & Heiskanen, E.	2010	Blowing against the wind—An exploratory application of actor network theory to the analysis of local controversies and participation processes in wind energy	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0301421510005082
McLaren Loring, J.	2007	Wind energy planning in England, Wales and Denmark: Factors influencing project success	https://ac.els-cdn.com/S0301421506003788/1-s2.0-S0301421506003788-main.pdf?_tid=315cb151-47f9-4517-9fad-2699cb344bb1&acdnat=1547808565_f3c73fd726983633ae844381ba1f28e2

Onderwerp: burger initiatieven/sociale innovatie in de energie sector

Auteur(s)	Jaar	Titel	Link
Hoppe, T., & De Vries, G.	2019	Social Innovation and the energy transition	https://www.mdpi.com/2071-1050/11/1/141
Chilvers, J., & Longhurst, N.	2016	Participation in Transition(s): Reconciling Public Engagements in Energy Transitions as Co-Produced, Emergent and Diverse	https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1523908X.2015.1110483
MacArthur, J. L.	2016	Challenging public engagement: participation, deliberation and power in renewable energy policy	https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs13412-015-0328-7

Bauwens, T	2015	Explaining the diversity of motivations behind community renewable energy	https://ac.els-cdn.com/S0301421516301203/1-s2.0-S0301421516301203-main.pdf?_tid=81286929-8df9-42bc-9b0c-aaf06fac8c60&acdnat=1547809581_4006f69f328d08ce6e400f345f32010c
Hoppe, T., Graf, A., Warbroek, B., Lammers, I., & Lepping, I.	2015	Local Governments Supporting Local Energy Initiatives: Lessons from the Best Practices of Saerbeck (Germany) and Lochem (The Netherlands).	https://doi.org/10.3390/su7021900
Naus, J., van Vliet, B. J. M., & Hendriksen, A.	2015	Households as change agents in a Dutch smart energy transition: On power, privacy and participation.	https://doi.org/10.1016/j.erss.2015.08.025
Van Der Schoor, T., & Scholtens, B.	2015	Power to the people: Local community initiatives and the transition to sustainable energy	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364032114009149
Arentsen, M., & Bellekom, S.	2014	Power to the people: local energy initiatives as seedbeds of innovation?	https://energysustainsoc.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/2192-0567-4-2
Boon, F. P., & Dieperink, C.	2014	Local civil society based renewable energy organisations in the Netherlands: Exploring the factors that stimulate their emergence and development.	https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.01.046
Radtke, J.	2014	A closer look inside collaborative action: civic engagement and participation in community energy initiatives.	https://doi.org/10.3351/ppp.0008.0003.0008
Doyle, R., & Davies, A. R.	2013	Towards sustainable household consumption: exploring a practice oriented, participatory backcasting approach for sustainable home heating practices in Ireland.	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652612006610
Hisschemöller, M., & Sioziou, I.	2013	Boundary organisations for resource mobilisation: enhancing citizens' involvement in the Dutch energy transition	
Li, L. W., Birmele, J., Schaich, H., & Konold, W.	2013	Transitioning to community-owned renewable energy: Lessons from Germany	https://ac.els-cdn.com/S1878029613000911/1-s2.0-S1878029613000911-main.pdf?_tid=3371cfe2-7b78-4b33-aa19-3fae6f3bf953&acdnat=1547809659_9162e71ba1eb3de870d75c64416a7d0e
Onderwerp: Sociale innovatie algemeen			
Auteurs	Jaar	Titel	Link
Anheier, K., Krlev, G., & Mildenberger, G. (eds.)	2019	Social Innovation: comparative perspectives	https://socialinnovationexchange.org/sites/default/files/uploads/9781351655354_0.pdf

Special edition, by multiple authors	2019	Special Issue "Social Innovations in the Energy Transition"	https://www.mdpi.com/journal/sustainability/special_issues/Social_innovations_energy_transition
Haxeltine, A., Avelino, F., Bonno, P., Dumitru, A., Kemp, R., Longhurst, N., Chilvers, J., & Wittmayer, J	2016	A Framework For Transformative Social Innovation	https://www.researchgate.net/profile/Flor_Avelino2/publication/310832608_A_framework_for_Transformative_Social_Innovation/links/583975ae08ae3a74b49e6fec/A-framework-for-Transformative-Social-Innovation.pdf
Bria, F., European Commission, The Waag Society, Digital Social Innovation, IRI, ESADE, Nesta, FutureEverything	2015	Growing a digital social innovation ecosystem for Europe: DSI final report	http://bookshop.europa.eu/uri?target=EUB:NOTICE:KK0115069:EN:HTML
Bergman, N., Markusson, N., Connor, P., Middlemiss, L., & Ricci, M.	2010	Bottom-up, social innovation for addressing climate change	https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/37612757/Bergman_et_al_Social_Innovation_WP.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1544789828&Signature=Lpbt6kiKkFx14NS0zRUdpvoD2%2FY%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DBottom-up_social_innovation_for_addressi.pdf

Onderwerp: Psychologische-culturele factoren in de energietransitie

Auteurs	Jaar	Titel	Link
Sarrica, M., Brondi, S., Cottone, P., & Mazzara, B. M.	2016	One, no one, one hundred thousand energy transitions in Europe: The quest for a cultural approach	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S221462961530102X#bib0010
Steg, L., Perlaviciute, G., & van der Werff, E.	2015	Understanding the human dimensions of a sustainable energy transition	https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.00805/full
Axsen, J., & Kurani, K. S.	2012	Social influence, consumer behaviour, and low-carbon energy transitions	https://www.researchgate.net/profile/Jonn_Axsen/publication/234146077_Social_Influence_Consumer_Behavior_and_Low-Carbon_Energy_Transitions/links/571f806608aefa64889a77ad.pdf
Allcot, H.	2011	Social norms and energy conservation	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047272711000478
Nye, M., Whitmarsh, L., & Foxon, T.	2010	Sociopsychological perspectives on the active roles of domestic actors in transition to a lower carbon electricity economy	http://psychdemo.cf.ac.uk/home2/whitmarsh/Nye_EPC_2010.pdf

Hargreaves, T., Nye, M., & Burgess, J.	2010	Making energy visible: A qualitative field study of how householders interact with feedback from smart energy monitors	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S030142151000460X
Onderwerp:'low carbon' woningen/ isolatie/NOM renovatie			
Auteurs	Jaar	Titel	Link
De Wilde, M	2019	The sustainable housing question: On the role of interpersonal, impersonal and professional trust in low-carbon retrofit decisions by homeowners	http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629618307928
De Leeuw L., & Groenleer, M.	2018	The Regional Governance of Energy-Neutral Housing: Toward a Framework for Analysis	https://www.mdpi.com/2071-1050/10/10/3726
Brown, D., Kivimaa, P., & Sorrel, S.	2018	How Can Intermediaries Promote Business Model Innovation: The Case of 'Energiesprong' Whole-House Retrofits in the United Kingdom (UK) and the Netherlands	https://www.researchgate.net/publication/328480725_How_Can_Intermediaries_Promote_Business_Model_Innovation_The_Case_of_%27Energiesprong%27_Whole-House_Retrofits_in_the_United_Kingdom_UK_and_the_Netherlands
Stutvoet, E.	2018	Energietransitie: omarm de complexiteit Ontwikkeling en grootschalige toepassing van energieneutrale renovatieconcepten voor de naoorlogse sociale woningvoorraad	https://journals.open.tudelft.nl/index.php/abe/article/view/2527
Brown, D.	2018	Business models for residential retrofit in the UK: a critical assessment of five key archetypes	https://link.springer.com/article/10.1007/s12053-018-9629-5
Oliveira, S., & Marco, E.	2018	Role of 'Community Spaces' in Residents' Adaptation to Energy-Efficient Heating Technologies—Insights from a UK Low-Energy Housing Development.	
Loorbach, D.	2017	Retrofitting the city	https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781119007241.ch10
Oostra, M.	2017	Democratising Large-scale retrofitting of housing	http://www.uia2017seoul.org/P/papers/Full_paper/Paper/Oral/PS2-42/O-0859.pdf
Tummers, L.	2017	Energy transition and co-housing: opportunities for collaborative self management	http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/10372/11E_Tummers.pdf?sequence=1&isAllowed=y
Buessler,S., Badariotti.D., & Weber, C.	2017	Evaluating the complex governance arrangements surrounding energy retrofitting programs: The case of collective ownership buildings in France	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629617301159

Heiskanen, E., & Matschoss, K.	2017	Understanding the uneven diffusion of building-scale renewable energy systems: A review of household, local and country level factors in diverse European countries.	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S136403211630764X
Oostra, M., & Huovinen, P.	2016	Radical Programmes for Developing the EU Residential building sector	https://tutcris.tut.fi/portal/files/8802608/WBC16_Oostra_M_and_Huovinen_P_Radical_programmes_for_developing_the_EU_residential_sectors_as_exemplified_by_Finland_and_the_Netherlands.pdf
Oostra, M.	2015	De-burden or co-design & co-create	https://www.research-collection.ethz.ch/bitstream/handle/20.500.11850/110955/eth-48541-01.pdf?sequence=1

Onderwerp: Sociaal-maatschappelijke eigenschappen en energie transitie

Auteurs		Titel	Link
Liljenfeldt, J., & Pettersson, O.	2017	Distributional justice in Swedish wind power development – An odds ratio analysis of windmill localization and local residents' socio-economic characteristics	https://reader.elsevier.com/reader/sd/pii/S0301421517301477?token=5C09A070CF29900A1F41AFCE6755C6A8DE9B491211BDD07CF2EFB58EE2BF2A6CA32E76D8DDA965344DF5D1873B376803
Breukers, S., Mourik, R., Van Summeren, L., Verbong, G.	2017	Institutional 'lock-out' towards local self-governance? Environmental justice and sustainable transformations in Dutch social housing neighbourhoods	https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214629616302420
Schäpke, N., Omann, I., Wittmayer, J., van Steenberg, F., & Mock, M.	2017	Linking Transitions to Sustainability: A Study of the Societal Effects of Transition Management	https://www.mdpi.com/2071-1050/9/5/737
Reames, T. G.	2016	Targeting energy justice: Exploring spatial, racial/ethnic and socioeconomic disparities in urban residential heating energy efficiency	https://ac.els-cdn.com/S0301421516304098/1-s2.0-S0301421516304098-main.pdf?_tid=0a55e684-4eb5-48d1-b07c-032be4075865&acdnat=1547809515_41bb9e6508a937518795195d182dc40c

Onderwerp: Wijk kenmerken

Auteurs		Titel	Link
Thijssen, P., & Van Dooren, W.	2015	Who you are/where you live: do neighborhood characteristics explain co-production?	https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0020852315570554
Ziersch, A., Osborne, K., & Baum, F.	2011	Local Community Group Participation: Who Participates and What Aspects of Neighborhood Matter?	https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/08111146.2011.623295?needAccess=true

Dekker, K.	2007	Social Capital, Neighborhood Attachment and Participation in Distressed Urban Areas. A Case Study in The Hague and Utrecht, the Netherlands	https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02673030701254103?needAccess=true
Lindström, M., Merlo, J., & Östergren, P. O.	2002	Individual and neighborhood determinants of social participation and social capital: a multilevel analysis of the city of Malmö, Sweden	https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0277953601001472
Onderwerp: 'Commons' theorie en hernieuwbare energie			
Auteurs	Jaar	Titel	Link
Becker, S., Naumann, m., & Moss, T.	2016	Between coproduction and commons: understanding initiatives to reclaim urban energy provision in Berlin and Hamburg	https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17535069.2016.1156735?casa_token=pmYfLeLORJAAAAA:NR5ZLtfTRSFu7t61YD6AnmVHPcfZUMhRDAb_GXGxGYHR6Ys53z9XMwrDE5QcHAkgPaSAHvz0zl0rgA
Timothy Moss, Sören Becker & Matthias Naumann	2014	Whose energy transition is it, anyway? Organisation and ownership of the Energiewende in villages, cities and regions	https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13549839.2014.915799

Appendix 3 – Database niet-wetenschappelijke literatuur: participatie en nul op de meter

Onderwerp: van aardgas af en participatie

Auteur(s)	Jaar	Titel	Link
Raad voor de Leefomgeving	2018	Warm aanbevolen: co2 arme warmte in de gebouwde omgeving	https://www.rli.nl/nieuws/2018/aanbieding-advies-warm-aanbevolen-co2-arme-warmte-in-de-gebouwde-omgeving
Platform 31: Heeger, A., & Buitelaar, S.	2018	Van het gas af in samenspraak met de bewoner	https://www.platform31.nl/publicaties/van-het-gas-af-in-samenspraak-met-de-bewoner
Platform 31: Heeger, A., & Buitelaar, S.	2018	Burgerparticipatie in de warmtetransitie	https://www.platform31.nl/publicaties/burgerparticipatie-in-de-warmtetransitie
Heeger, A., Buitelaar, S., & Coomans, D.	2018	Resultaten workshop 'Democratisch naar aardgasvrij'	https://vng.nl/files/vng/resultaat_ws_9_democratisch_naar_aardgasvrij.pdf
TNO	2018	Lekker warm zonder aardgas	https://www.tno.nl/nl/tno-insights/artikelen/hoe-maken-we-nederland-aardgasvrij/
HIER Klimaatbureau	2018	Notitie: De stem van bewoners in de warmtetransitie	https://www.hier.nu/themas/voor-energieprofessionals/stem-van-bewoners-in-warmtetransitie
Waaï innovation partners: De Ridder, P., & Gorter, Y.	2017	#VANGASLOS DE BELEVING VAN DE BURGER CENTRAAL TIJDENS DE AARDGASTRANSITIE	https://www.hier.nu/uploads/inline/VanGasLos%20-%20De%20beleving%20van%20de%20burger%20centraal%20tijdens%20de%20aardgastransitie.pdf
Notten, K.	2016	Van de Kook Verhalen voor een gas(t)vrijewijk	https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2016/09/27/van-de-kook-verhalen-voor-een-gas-t-vrije-wijk/RAPPORT_VAN+DE+KOOK.pdf
AS I-Search: Schwencke, A.M.	2016	Lokale warmte-initiatieven en de rol van burgercollectieven in de warmtemarkt	http://asisearch.nl/wp-content/uploads/2016/11/2016-Rapport-Lokale-warmte-initiatieven-en-de-rol-van-burgercollectieven-in-de-warmtemarkt.pdf

Onderwerp: nul op de meter			
Auteur(s)	Jaar	Titel	Link
Bekkema, H., Van den Munckhof, J., & Ouwerkerk, H.	2016	Energiesprong. Voor de troepen uit.	https://stroomversnelling.nl/wp-content/uploads/2017/02/Energiesprong_VoorDeTroepenUit_digitaal.pdf
Stroomversnelling: Buijs, M.	2016	Nul op de Meter. Gegarandeerd goed!	https://stroomversnelling.nl/wp-content/uploads/2016/06/Nul_op_de_Meter_gegarandeerd_goed.pdf
Borsboom, W., Leidelmeijer, P., Van Vliet, M., De Jong, P., & Kerkhof, H.	2016	Bewonerservaringen en meetresultaten uit nul op de meter woningen in Heerhugowaard (BAM).	https://stroomversnelling.nl/wp-content/uploads/2016/06/Monitoringsresultaten-Heerhugowaard.pdf
Borsboom, W., Leidelmeijer, K., Jacobs, P., Van Vliet, M., & De Jong, P.	2015	Eerste ervaringen met prestatiegarantiecontracten voor nul op de meting woningen.	https://stroomversnelling.nl/wp-content/uploads/2016/04/Prestatiecontracten_monitoring-1453369347.pdf
Cozijnsen, M., Leidelmeijer, K., Borsboom, W., & Van Vliet, M.	2015	Resultaten uit: Tevreden bewoners.	https://stroomversnelling.nl/wp-content/uploads/2016/04/Tevreden_bewoners_DEF-2-1433240342.pdf
Onderwerp: participatie algemeen			
Auteur(s)	Jaar	Titel	Link
Raad voor het openbaar bestuur (Rob)	2012	Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving.	https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/63034/loslaten-in-vertrouwen.pdf
Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid (WRR)	2012	Vertrouwen in burgers.	https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2012/05/22/vertrouwen-in-burgers